

Predgovor

Tekst ove knjige pripremio sam samostalno tokom 2005. godine (u svojoj 77. godini) u Microsoft Wordu, uz minimalnu sinovu pomoć.

Stare fotografije s papira i svojih celuloidnih negativa i pozitiva sam također samostalno skenirao i pripremio za umetanje u Word dokument.

Priprema za tisak i uvez te pretvaranje u tzv. PDF datoteke tražili su nešto više pomoći, a publiciranje cijeloga sadržaja na Internet još i nešto više.

No, izreci „prestar sam da bih učio“ ovdje očitno nema mjesta ☺. Nadam se da će to vrijediti i za ostale pripadnike ovih rodoslovnih stabala.

Motiv za ovu knjigu dolazi iz rečenice moga sina „Tata, ja volim sve te drage ljude, ali zapravo ne znam tko je kome što“ iz 1988. i rečenice Željke Mišine „Dida Tunja, te prekrasne priče biste trebali zapisati na papir, da se ne zaborave“ iz 2005. Nadam se da će prikazani podaci i zapisane sličice iz moje mladosti pomoći generacijama koje dolaze da uhvate tračak muke i čarolije tih vremena.

Ovaj je materijal je otisnut u kućnoj radinosti u dvadeset primjeraka i uvezan u obližnjoj fotokopiraonici, i predstavlja moju ovogodišnju božićnu čestitku svim pripadnicima loze Kladarića i s njima povezanih familija.

Internetska verzija ovoga materijala je dostupna na adresi

<http://antun.kladaric.net/mojputuzivot>

Antun Kladarić, autor
Zagreb, 20. prosinca 2005.

Moj put u život

Zašto ovo pišem?

Rođen sam 1928. u Podcrkavlju. U kući smo živjeli moj djed Antun, zvali smo ga «Dedanta», majka Katica, otac Ilija i sestra Franjka. Uz njih sam živio puno godina i pamtim im ime, lik, lice, glas, navike i sklonosti. Ali, svoju baku nisam poznavao. Čak nisam ni znao kako se zove imenom. Baku i djeda po maminoj liniji isto nisam poznavao, ni po imenu. Nisu bili živi. Nitko u kući o njima nije govorio i ja nisam ni znao da sve to ne znam. Nije mi ni trebalo. Činilo mi se da život počinje od mene. Kasnije, pritisnut svakodnevnim životnim problemima, nisam razmišljao o tome, sve do moje starosti, kad me sin Predrag o tome zapitao. Nisam mu o tim stvarima mogao ništa reći. Osjetivši potrebu da o tome što god saznam razmišljao sam što bi bilo najbolje učiniti. Kao najvažnije shvatio sam da trebam popisati svu familiju, sve prezimenjake po mojem i majčinom djevojačkom prezimenu. A to sam mogao samo pregledom matičnih knjiga, što dalje u prošlost. To sam mogao samo u rodnom mjestu, Podcrkavlju.

Ljubi, mojoj sestrični iz Grabarja, svidjela se moja nakana i htjela je pomoći. U općinskom uredu u Podcrkavlju, mi je dogovorila sastanak s matičarom. Dobio sam na uvid i pregledao sam dostupne knjige i našao puno Kladarića koji mi jesu i koji mi nisu rod, sve tamo do 1860. godine. Ona mi je našla u knjizi «Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine», od Ive Mažurana, podatak o stanovništvu u Podcrkavlju, među kojima je bio i «Franyo Kladarics» koji je imao jednu kćer, jednu kravu, pet svinja i još nešto peradi, sve na latinskom. S Ljubom sam obišao i neke starije ljude u selu i po njihovu sjećanju popisao rodoslovlje koje su pamtili. Podatke sam skupljao po cijeloj rodbini i među znancima. Sve sam to ispisao, a sin Predrag obradio. Na Internetu je našao program, unio sve Kladariće i ostale rodove, prenio sav skupljeni materijal na Internet, svima na uvid i korištenje. I dalje dopunjavam taj materijal i očekujem da mi svi pošalju nove informacije, koje će odmah biti unesene.

Konačan poticaj zapisivanju svih priča iz moje mladosti dala mi je Željka, kćer moje sestrične Marice, dok smo ju obilazili u bolnici, komentirajući moje prepričavanje dogodovština iz naše mladosti s njenim ocem Mišom, rečenicom „Dida Tunja, te prekrasne priče biste trebali zapisati na papir, da se ne zaborave“...

To mi je bio snažan motiv da istrajem u pisanju o svom putu u život, prvenstveno za svoju djecu i za njihovu djecu, da bi znali otkud potječu i kamo pripadaju, da bi znali tko im je i kakav rod, kako sam živio i kako se živjelo u vrijeme dok njih još nije bilo, da bi se sjetili mene i, možda, mogli iskoristiti moje patnje i iskustva u svoju korist.

Moje selo

Moje selo malo, Podcrkavlje, smješteno je podno daljih obronaka Dilj gore, prema jugu, a iznad Slavenskog Broda za desetak kilometara. Iako je malo, imalo je crkvu, općinu, školu, dvije trgovine mješovitom robom, svog cestara i žandarmerijsku stanicu. Nije bilo više od pedesetak kuća. I svi su stanovnici bili zemljoradnici, osim, naravno, velečasnog, učitelja, trgovaca, svih onih u općini, počevši od načelnika i bilježnika, te mog tate, koji je bio lugar.

Kuće u selu bile su s južne strane ceste poslagane uz cestu, a one na sjevernoj strani udaljene od ceste desetak metara u gornjem dijelu sela, a do tridesetak metara u donjem. Taj slobodni prostor bio je i povišen od ceste, na donjem, širem kraju, i do desetak metara. U tom dijelu je bila i moja kuća, do koje je od ceste vodio ukopan, zemljan put. Kad su bile kiše, bio je opasan za natovarena kola, osobito vozove sijena ili slame, jer je nabacani kamen lagano tonuo u mekanu zemlju, i natovarena se kola lako prevrnu.

Njive su se prostirale iza kuća, na sjevernu stranu, prema Dilju, kao i vinogradi, a na južnoj strani su se širile «čajere», livade. Na oko pola kilometra od sela, preko čajera, pružalo se lijepo, šumovito brdo Pribudovac. U dnu čajera, odmah do šume tekao je potok Glogovica, istog imena kao i susjedno selo kroz koje je protjecao. U kišno doba godine čajere su bile poplavljene. Bio je to raj za žabe, koje su u tisućama svako večer i noć kreketale u horu, uspavljujući izmorene težake. A bili su to i dani obilja za rode, kojih je u selu bilo desetak.

Moja obitelj

Moj djed je bio zemljoradnik ili ratar, kako je volio reći. Imao je sedam jutara zemlje i sve ih je stigao obrađivati, osim kad je trebala moba pa smo se okupili svi iz kuće na okapanju kukuruza, repe, vinograda ili čega drugog. Kad su dida i tata proširili vinograd, dobavili su i vincilira, koji je živio u kućici sagrađenoj za njega i ženu mu u samom vinogradu. Kad nije bilo poslova u polju djed je bio i «kirijaš». To «kirijanje» je težak i opasan posao.

U Dilj-gori se sjekla šuma, to su radili drvosječe Bosanci ručnim pilama – «žagama», stabla su sjekli na mjeru od 1 metra, cijepali u cjepanice i slagali u redove po 1,2 metra visine. Kad nije bilo poslova na njivama, djed je išao u kirijanje. Jedan dan išao kolima u Dilj, natovario «fat» drva, to mu dođe – puna kola, pa do noći dovezao kući. Sutradan upregne konje, Četka i Mirgeša, pa put u Brod, na prodaju. Na povratku kući, djed se volio katkad u društvu i napiti, pa su konji nepogrešivo dovezli kola i njega, napitog i zaspalog, i po najernjoj noći, do kuće i pred kapijom su stali, te, ako se nitko ne bi javio, počeli su frktati, dok se tata nije probudio i digao, te ih uveo u dvorište.

Djed je pušio svoj domaći duhan, koji je sam sadio, zvan «krdžak» ili «krdžo». Bilo mi je čarobno vidjeti kako pali svoje «cigare», a bile su debele i duge kao prave cigare, sam ih je motao u novinski papir. Iz šume donese «gubu». To je vrsta tvrde gljive koja raste na drvetu. On ju je skuhao i osušio, a onda razlomio i izvukao sav sadržaj u obliku vate, mekan i podatan za prihvatan iskre. Da bi zapalio cigaru, stavio je ispod ruba kremen-kamena malo gube i čeličnim «masatom» kresnuo po rubu kremenca. Stvori se iskra i ako padne na gubu i nastane sitna žar i proširi prijatan miris dima. «Cindalice» (šibice) nije htio kupovati, bile su skupe, a i bila je to novotarija, koja se «lako sama zapali».

Moj tata je kao lugar, skoro svakodnevno bio po šumama i upravljao je sječom šume. Prethodno je sa svojim pomoćnicima «gelerom» obilježavao stabla. To je poseban čekić s brojevima, kojim bi svakom drvetu ukucao redni broj u zadjelani korijen. Pritom je preko ramena uvijek nosio lovačku pušku. Katkad sam išao s njim u šumu. Smio sam nositi «geler». Za nošenje puške «sam bio premali», kako bi on rekao. To ću moći tek kad budem išao u školu. A početak škole je trebalo dočekati.

Tata je vodio evidenciju o svakom izvezenom hvatu drva, izdavao dozvole za odvoženje i izvještavao Šumariju.

Predškolski dani

Ja sam Antun. Ime sam dobio po djedu. A nazivali su me svakako, od dragosti, naravno, i Tončo i Tunja i Tunjo, a i Dondo, s pridjevkom «mali». Mali Dondo. U školu još nisam išao, mogao sam spavati dok se ne probudim.

I tako jednog ljetnog jutra se izvučem iz kreveta, pogledam kroz prozor preko puta, na livade i na Pribudovac, šumu u daljini, vani sunce, toplo. Zabavljao sam se oblačeći se, i ne žureći se pogledah kroz staklo na vratima sobe odakle sam vidio i dvorište i staju sa štagljem, a ponad toga bašču. U bašči ugledah djeda, zvali smo ga po domaće «Đedanta», tatu i našu kravicu. Kažem «kravicu» iako je to bila pogolema, prava krava, koja nam je davala mlijeko, a ja sam je volio čuvati po livadama na paši.

Nisam znao što rade s krpom koju su prebacili preko kravičine glave. Djed je rukama držao kravicu za rog, a ona je mirno stajala i preživjela. Tata se vrzmao okolo. Onda je dohvatio sjekiru, dao djedu znak da pusti rog, a meni je glavom prostrujala strašna misao od koje sam se ukočio.

-Neee! – vrisnuo sam.

Nisam znao što bih – plakao, vikao, otrčao gore u bašču ili što drugo, a tata je već zamahnuo i snažno udario kravicu, ušicom sjekire, u čelo, između rogova i kravica je posrnula na prednje noge i malo zatim legla.

Tog dana se nisam mogao smiriti, stalno sam ili plakao ili bio utučen, šutljiv, povlačio sam se dalje od djeda i tate. Njima nije dugo trebalo da shvate uzrok mog ponašanja, pa su me tješili i tepali:

- Dondo, kupit ćemo novu kravicu, ljepšu, davat će nam više mlijeka.

- Meni je i ova bila dobra, a i dosta mlijeka je imala, - jecao sam kroz plač.

No, oni su otišli svojim poslovima, a moju utjehu je preuzela majka, koja je bila stalno kod kuće. Ona je znala obuzdati moje tugovanje sitnim poslovima. Svako malo je trebalo nešto napraviti, otići u dućan kupiti kvasca, malo kasnije je trebalo donijeti «petrijol», pa po dvorištu pokupiti triješće za odlaganje sutrašnje vatre, pa otići kod jedne tetke po nešto, drugoj tetki odnijeti malo kolača, a tugu sam najslađe liječio kad sam smio na večer odletjeti djeci koja su se do mraka glasno igrala ispred crkve.

Na jesen sam pošao u prvi razred. Nova torba, kamena pločica, kamena pisaljka i mala, prava spužvica koja je s pločice visjela na špagi, posve su mi zasjenili tugu za kravicom. Otac me doveo prvog dana u školu. To je bilo nešto novo u životu. Ulazio sam u nešto nepoznato i to mi je pobuđivalo radost (zbog puške), radoznalost, a pomalo i strah.

Moja škola

Škola je bila zgrada usred sela, pored trgovine i crkve, a tu je bila i općinska zgrada, dućan i birtija. Poznavao sam svu djecu iz sela, novi su bili samo oni iz drugih sela, udaljenih, iz nekih su dolazila čak kroz šumu. No, brzo smo se upoznali. U širokom školskom dvorištu smo se igrali, dečki se nisu htjeli igrati s curicama, već samo međusobno.

Postojala su četiri razreda, sva četiri u jednoj učionici. Klupe su bile drvene, stare i teške, izrezbarene nožićima. Nastavu smo imali svi istovremeno, pješke. Učitelj jednom razredu dade prepisivanje, drugom pisanje zadaće, trećem sastavljanje dok s četvrtim neposredno radi na propitivanju.

Učitelj je bio visok, krupan, grlat. Zvao se Toma. Svi u selu su ga zvali Crni Toma, jer je bio crne kose i tamna lica. Na ormaru u razredu je imao više šiba raznih debljina i veličina, koje je koristio prema potrebi. Bio je teške ruke i jao svakom kog dohvati i prevali potrbuške preko prve klupe. No, to je bilo za teže slučajeve zločestoće. Lakše slučajeve je sankcionirao na ispruženim dlanovima, a ako je tko od nas nagoni trgnuo ruku i šiba dotakla samo pola dlana, e – to je postalo teži slučaj.

Jednom riječi – bio je naš strah i trepet. Svi smo ga se dečki bojali. Curice je rijetko kažnjavao. Pod nastavom je vladao potpuni mir. Kad bi Crni Toma svima dao tihe zadatke, zadužio je bilo koju curicu da pazi na red i tko je ne poslušao, neka ga zapiše na svojoj kamenoj tablici. On bi se u birtiji zadržao neko vrijeme i kad bi se vratio, pozvao je sve zapisane da se poredaju pred prvu klupu pa ih je redom šibao po dlanovima. Ponekom se omakne i postane teži slučaj. Dežurna je, katkad, iz osвете, popisala sve dečke, bez obzira na stvarani nered, pa smo mi dečki, neki ni krivi, izgarali po dlanovima i turovima. Ja sam dodatno bio općinjen strašnom pojavom učitelja, te sam, da ga ne moram gledati dok mi se obraća, uvijek maramicom brisao i trljao nos, kao da sam bolestan, prehladen, ili ne znam što sam trebao biti, samo da me ne gleda. Da li sam zbog tog straha i stalnog puhanja u maramicu uzrokovao nastanak polipa u nosu, ili sam ga time potaknuo, ne znam, samo me tata iste godine odveo u Osijek u bolnicu na operaciju.

O, to su bili divni dani! Od sreće što sam slobodan od Crnog Tome nisam strahovao od operacije. A ona i nije bila strašna.

Moj strah se vratio čim sam ponovo pošao u školu. Ocu o tome nisam mogao ništa govoriti, jer me u to doba i od njega bilo strah – kažnjavao me je katkad remenom za počinjene nepodopštine. Spas sam potražio u bijegu.

Kod Mirkine kuće na sred sela s ceste skreće poljski put u čajere. Čim put pored vrtova stigne do livada, račva se u putove i staze u raznim pravcima, sve prema šumi. Zbog straha od Crnog Tome jednog sam jutro, idući u školu, skrenuo tim putem u livade i kroz visoku travu krenuo put šume. Uz rub šume, odmah preko potoka prostirala se gusta šikara. Namjeravao sam sve vrijeme škole tu provesti. Opušteno hodajući zapazio sam u daljini nekoga kako mi dolazi ususret. Uspaničio sam se i brzo sakrio u jedan poveći, gusti grm pokraj staze. Po livadama je bilo dosta tih samostojećih grmova. Bio je to jedan seljanin. Prošao je pored grma i pratio sam njegov odlazak. Podaleko, njemu ususret je netko nailazio. Nisam mogao iz grma. Zaustavili su se i razgovarali, poprilično vremena. Meni se u toj situaciji činilo jako dugo. Smirio sam se. Napokon su se rastali i ovaj je krenuo stazom prema meni. Kad se približio, prepoznao sam ga, s užasom. Bio je to moj tata. Nosio je pušku. Išao je u lov. A zečeva je bilo dosta i po livadama. Skamenio sam se, jedva da sam disao. Nisam smio ni list pomaknuti, da ne pomisli da je u grmu – zec!

Prošao je i već je bio otišao stazom daleko kad sam se usudio izaći. Jedva sam stajao, što od ukočenosti, što od straha. Nisam znao kud bi. Vratio sam se u grm i sačekao da se djeca poslije škole razidu. Kad sam došao kući majka se zabrinula kad me vidjela onako unezvjereno. Pitala je što se desilo, a ja sam samo šutio.

Učitelj je obavijestio tatu da me nije bilo u školi. Tata je prema mojem jadnom stanju i nemuštim odgovorima na njegova pitanja valjda shvatio da sam u komi od straha. Ne znam kako je to raspravio s Crnim Tomom, ali se od sutradan, kad me odveo u školu, učitelj drukčije odnosio prema meni, pa se moj strah postepeno smanjio. Učio sam dobro, čak sam u drugom razredu dobio i nagradu: «Tonček drugi, hrabri» knjigu o dječaku kog je uvijek bilo strah, ali je to uspio nadvladati. Bio sam Tončeku zavidio kako je to uspio dok je Crni Toma meni još uvijek ulijevao strah.

Kirvaj

U mom selu se održava «kirvaj» odmah poslije početka škole, na «Malu Gojspu». Svaka kuća pozove svu svoju rodbinu i poznanike da dođu u goste. Tu se pripreme praseće pečenke, piće, kolači, - tu se nađu rođaci koji se ne vide dugo vremena, veselja i priče nikad dosta. Puno je selo svečanih kočija, djevojaka i snaša u narodnim nošnjama, naročito oko crkve prije i dugo poslije mise. Pred crkvom se vide liciteri, ringišpil, nekad i streljana, igra se kolo, a nekad se desi i – fotograf. Katkad nastane strka oko licitera – to neki momak kupuje curi licitarsko srce u javni znak ljubavi, a svi ih žele vidjeti. Katkad bogati momak kupi curi sve što jedan licitar ima izloženo na svojem štandu. Tata je, jednom prilikom, unajmio fotografa, pozvao ga na ručak, a on je poslikao goste i napravio zajedničku sliku skoro čitave naše familije.

Moj otac je bio je društven, volio se našaliti ili napraviti kakvu psinu. Jednu takvu, strašnu s mog stajališta, nisam zaboravio.

Jednog kirvaja, lunjajući ispred crkve među narodom, pokraj «licitera» i «ringišpila», moj Baja Ivica iz Grabarja i ja smo ogladnjeli pa pošli našem uji i stricu Mati, te našem bratiću Ivici, odmah iza općine, da se najedemo «pečenke s ražnja». Prolazeći kraj općinske zgrade vidimo – kapija otvorena. Zašli smo i tamo kraj zatvorske zgrade našli u jednoj kutiji gumene kuglice, kojima se u to doba obavljalo glasovanje. Napunili smo džepove, jer smo u tili čas smislili da nam je to idealno teško i veliko zrno za moju pračku, pa brže – bolje izašli i ušli u stričevo dvorište i našli se s našim bratićem Ivicom. U dvorištu i kući puno gostiju, poznatih i nepoznatih. Iz kuće izađe moj tata sa stricem. Upute se s nama, vidjeli su nas je kako se zabavljamo mojom pračkom, pa nas počnu podbadati da ne možemo pogoditi ni općinsku zgradu. E, tu nas je uvrijedio.

-Mogu ja pogoditi i prozor na zatvoru, ako oću, a ne samo zatvor! – protestirao sam.

-Baš da vidim! – kaže moj tata. -Dat ću svakom banku ako pogodite prozor!

Banka, to je strašno puno, moglo se kupiti puno bombona! Bez daljnjeg razmišljanja umetnuo sam kuglicu nategnuo pračku i dobro naciljao pa pustio. Cilik razbijenog stakla me oduševio – pa ja to mogu! Baja odmah dohvati pračku, ubaci kuglicu i nategne. Uspio je razbiti staklo na drugom prozoru. Bio je ponosan.

-A? Daj sada pare! – ispružili smo dlanove i čekali.

-Pare? – tata će – Idem sad u općinu i reći ću žandarima da ste razbili prozore.

Kao da nas je grom opalio. On se stvarno okrenuo i pošao, a mi nismo imali vremena gledati kamo, već smo se, uplašeni, povukli iza kuće, potčrali preko ceste, niz potok preko čajera, sve se skrivajući od pogleda iz općine i bez daha stigli do Pribudovca, šume na kilometar od sela na tom kraju sela. Tek tu smo shvatili da je drugi naš bratić Ivica, koji nije ni učestvovao u «junačkom» djelu, ostao kod kuće. Zavukavši se u šikaru podno šume, osjetili smo se na kraju snaga. Nismo puno pričali i svako malo smo pogledavali ide li tko čajerama. Vrijeme je protjecalo, malo smo leškarili, malo provirivali. Glad nas je podsjetila na pečenku. Oni se tamo goste, a nama krče crijeva. Prošlo popodne i sprema se večer. Nije

nam bilo druge, odlučismo se poći. Da idemo svaki svojoj kući nismo mogli, ipak nam se nije dalo odreći pečenke. Šuljajući, nekako smo došli do stričeve kuće i uvukli se u dvorište. U kući među gostima nismo našli ni mog tatu ni strica ni žandare. Laknulo nam je. Strina Jela nam je iznijela dobre komade pečenke i dobro smo se najeli. Nitko nije ni primijetio da smo cijeli dan bili odsutni.

Čika Mato

I čika Mato, moj stric, je također bio šaljivčina. Jednom sam bio došao baća Ivici da se malo poigramo, ali ga nisam zatekao kod kuće. Htio sam se poigrati sa seka Maricom, ali je bila zaposlena. Za malo mi se pridruži čika Mato, stric, s dva tanjura i nekom kanticom. Bili smo sami i on, nasmiješen, povjerljivo me upita da li mi rastu dlake.

-Pa da, rastu mi - velim, misleći na kosu.

-Ma ne te dlake! One među nogama! Znaš kad one narastu, postaješ mladić.

Tu me posramio, ali me odmah utješio i kaže – «Znaš, smijeh djeluje najbolje da dlake rastu. Očeš da te začaram, da se ljudi smiju kad prolaziš? Od njihovog smijeha dlake brže rastu! - Uh, začas me uvjerio. Kako ne bih želio što prije postati mladić!

-Gledaj me ravno u oči, - veli -evo ti tanjur i radi što i ja radim i ponavljaj riječi koje ja kažem. - On je držao tanjur lijevom rukom, držao sam ga i ja. Govoreći neke čarobne riječi, a ja sam ih ponavljao, prstima desne protrljao je dno tanjura odozdo, protrljao sam i ja. Zatim je široko zamahnuo rukom u stranu i protrljao čelo, pa jedan i drugi obraz, pa bradu. A onda smo oprali ruke u nekoj crnoj vodi u kantici.

-I gotovo! – reče. - Sad idi kući i uživaj kako se ljudi smiju.

Jasno, smijali su se kako sam prolazio selom, a meni bilo drago. I ja sam se smijao što oni ne znaju čemu se smiju. A među nogama me sve nešto svrbjelo. Nisam došao daleko i jedna baka me zaustavila i primila za ruku.

– Je li, dite, ko te tako nagaravi? – priupita me sažalno.

Bolnica

Škola je tekla svakodnevno, osim nedjelje. Svi smo išli u školu samo dopodne. Poslije škole nas je čekao posao kod kuće, na njivi, u dvorištu ili u kući. Najviše nas je radovao ljetni raspust, no uživali smo i u svibanjskim večernjama u crkvi. Tada sam smio svaki dan ići u crkvu, ali bi moje zanimanje bilo usmjereno na igru u «sintoru», kako smo zvali ograđeni prostor oko crkve. Prije večernje, kad je crkva bila otvorena, bilo nas je puno djece i igrali smo se oko crkve. Naš zvonar, Ferda se zvao, zvonio je crkvenim zvonima dvaput ili triput prije večernje. Jedne večeri je on sjedio u sintoru na travi i jedan dječak se zatrči i preskoči ga s leđa, a za njim još nekoliko. Ja sam bio manji i nisam se usudio, sve dok me nisu izazvali da sam kukavica. Nikad nisam saznao da li se Ferda malo uspravio kad sam ja skočio preko njega, ali nisam uspio, zapeo sam i pao preko njega ramenom na travu. Kad sam se htio podići, nisam se mogao osloniti desnom rukom, jer mi je bespomoćno visjela. Zvonar mi je pomogao ustati. Osjećao sam bol u ramenu i pošao kući. Mama nije znala kako mi treba pomoći, pa mi je stavljala vlažne obloge. Sutradan je tata bio kod kuće i, pošto je bila nedjelja, odluči da me u ponedjeljak odvede u bolnicu.

U bolnici je doktor napravio snimku, posadio me u stolicu, došao iza mene, uhvatio rukama za ramena, a koljenom upro u leđa, dobro potegnulo i polomio ključnu kost, koja je

nepravilno počela zarastati, uz moj pristojan vrisak. Kad je namjestio kosti, u gipsaonici su mi stavili gips preko prsa i leđa, s desnom rukom na prsima. I tako sam ostao u bolnici u dječjem odjelu, na katu.

Ležanje u krevetu nije bilo baš zanimljivo, pa sam s još dvojicom sličnih bolesnika istraživao gdje što ima i kako izgleda. Vršljali smo okolo pa nas je časna sestra potjerala na balkon, valjda da ima od nas mira. Ruka me nije ništa boljela, samo se nisam mogao njome služiti. No, to me nije spriječilo da se popnem na betonsku ogradu balkona i potrčim njome. Ali, pošlo je po zlu, izgubio sam ravnotežu i pao sam na kosi krov ispod balkona, otkoturao se do ruba. Oko mene su se počele okretati zgrade i drveće. Pao u meku zemlju svježe okopanog cvjetnjaka. Kad sam se uspravio tek sam shvatio što se dogodilo, no u panici nisam znao što bih napravio.

-Mali, zašto gaziš vrt! - iza ugla je naišao jedan bolničar, pa me izgrdio. Sjetim se da moram otići gore, na odjel, potrčim do ulaznih vrata (gle, pa mogu i trčati! – pomislim), ali vrata zaključana. Nisam mogao dokučiti zvono pa sam zalupao. Kad je časna otvorila vrata i vidjela me okrvavljenog lica, zgranula se, jer sam trebao biti na balkonu, a ne na ulazu u zgradu. Za kratko vrijeme je shvatila što se dogodilo i odmah me je odvela na pregled. Osim par ogrebotina, liječnik nije našao nikakvih posljedica. Do izlaska iz bolnice bio sam prisilno uzorit bolesnik.

Godinu po godinu i četiri godine prođu i ja završih školu. Bio sam odličan đak. Tata je htio da na jesen nastavim školu u Slavonskom Brodu.

Gimnazija u Brodu (1939.)

S jedanaest godina sam bio pošao u gimnaziju. Za malog seljačića sve je bilo novo, iznenađujuće, čak i divno. Nastava s odmorima iza svakog sata, nova lica profesora. Nisam osjećao onaj dobro poznati strah. Živio sam kod obitelji tatinog prijatelja iz šumarije. Oni su imali starijeg sina koji je isto išao u gimnaziju. Volio je kemiju i imao je svoj kućni kemijski laboratorij. Tri police bile su popunjene najrazličitijim bočicama svih veličina. Rado je pravio razne kemijske pokuse. Otvorenih usta sam sve to promatrao i čudio se što sve Vlado zna napraviti. U toj velikoj prostoriji je bio i klozet. Kad sam se trebao njime poslužiti, jako pažljivo sam hodao da negdje ne zapnem i izazovem, možda, eksploziju. Nikad ništa nisam taknuo, jer mi je Vlado uvijek sve pokazao što me je zanimalo. Bio sam očaran kad sam vidio kako stakleni čep pliva na živi, kako se fosfor sam zapali na zraku. Vladin tata je bio i lovac, a imao je i lovačkog psa. Lumpi, tako su ga zvali, rado se vozio u prikolici motora Vladinog tate, kad god su išli u lov.

Volio sam te ljude jer su mi bili jako dobri. Kod njih sam se i hranio i učio, s Vladom sam spavao u istoj sobi. Na sve sam se uskoro bio privikao pa je vrijeme učenja brzo prolazilo.

Prvi razred sam završio. Raspust sam proveo u selu. Iako sam za vrijeme škole često odlazio na selo, rijetko sam imao prilike otići među djecu da se igram s njima. Za vrijeme raspusta sam osjetio da su se otuđili od mene pa sam izbjegavao igre s njima. Dobar dio ferija sam učio – francuski. Podučavala me je kći općinskog bilježnika, koja je također imala ferije. Sat vremena s njom brzo prođe, ali popodne sam morao pisati zadaću, a to je duže trajalo. U slobodno vrijeme sam bio zaposlen na sitnim poslovima, vrijeme je polako prolazilo i ljetni praznici su prošli. Na jesen se i moj bratić Ivica upisao u gimnaziju, a smještaj su mu našli kod poznatih, u Malom Parizu u Brodu.

Pošao sam u drugi razred. Sreo sam se s novim predmetima, od kojih sam najviše volio crtanje, matematika mi je još nekako išla, ali povijest slabo. Teško mi je bilo poslagati

sve kraljeve i godine njihovih vladavina, te ratova koje su vodili. Iako sam se trudio da to popamtim, nije mi išlo.

Ali mi je išlo istraživanje. Došavši u grad sreo sam se s električnom strujom. I prije sam vidio električne žarulje i znao da ih pogoni struja, ali one su bile visoko i daleko. A sada su mi bile na doticaj ruke. Zanimalo me kako ta struja radi, kako rade motori na struju. I jednog dana došao sam do Baje Ivica u Mali Pariz i našao ga kako nešto radi na susjedovom biciklu. Spazio sam lampu i dinamo i bljesnula mi je ideja da napravimo električni motor od tog dinama. Baja je od prve prihvatio ideju i skinuo dinamo. U njegovoj sobi je bilo viseće svjetlo, a u grlu gdje se uvrne sijalica bio je «kradljivac struje», u koji se uticao utikač električne pegle, koje su se tada bile kod nas pojavile. Tada u siromašnim kućicama nije bilo utičnica po zidu, jer je struja služila samo za svjetlo. Komadom dvostruke žice smo spojili susjedov dinamo i u očekivanju da se počne vrtjeti, pritisnuli prekidač. Tog časa je dinamo prasnuo i oblačić dima napunio sobu. Preplašeni neočekivanim događajem izletjesmo iz sobe na hodnik i naslonismo se na drvenu prečku hodnika praveći se nevježama. Iz kuhinje izađe baka gundajući da «ta stvar», mislila je na struju, još uvijek ne valja, pa u kuhinji sada ništa ne vidi. Kad se baka povukla u kuhinju, brže – bolje smo u sobi raspremili izgoreni dinamo i žice, provjetrili sobu i uspostavili red.

-Znam ja šta ću sad – veli Baja i otrča u šupu, gdje je jučer otkrio da je susjed odnekud dovukao pun drveni sandučić osigurača. Donese jedan i kad je baka otišla u kuhinju, popne se na stolicu u hodniku i skine kapicu osigurača, izvadi pregoreni (bio je to jedini osigurač u kući!) i počne uvrutati «novi». Nešto nije baš lagano išlo i on je to silom rješavao, dok sve skupa nije opet prasnulo, oprljilo mu prste i nastao mrak i u susjednim kućama.

-Krepa je osigurač na banderi! - tiho priopći.

-Čuj, sad je zdravo da se izgubimo dok to ne uredi pravi majstor – reče i mi se polako izgubismo na ulici.

Dani škole su prolazili i drugo je polugodište bilo na izmaku, a završetak škole blizu. Shvatio sam da mi se loše piše zbog povijesti i da će mi propasti godina. Onda nije bilo roditeljskih sastanaka i nitko od mojih nije znao u kakvom sam stanju bio. A ja sam bio preplašen, nikom nisam smio kazati kako mi je teško i nisam znao što bih napravio..

Rat (1941.)

Na proljeće je nastala pomutnja. Čuo sam na radiju da njemačka vojska upravo bombardira Beograd. Osjećao sam da su se ljudi oko mene uskomešali. Svi su govorili o ratu, svatko na svoj način, onako kako ga je shvaćao. Ja nisam imao nikakvu predstavu o tome i sve sam upijao sa strahom, a sebe vidio u svim tim situacijama. Strah od povijesti je bio potisnut na posljednje mjesto strahova. Sjećam se jednog nastavnika iz gimnastike, zvao se Milošević, koji nam je, izvan školskog sata, na Korzu, gdje smo se okupili oko njega, slikovito opisao moć njemačke vojske i da nam se loše piše, te da će nam trebati puno mudrosti i sreće da ostanemo živi kad oni dođu. I prije toga sam osjećao strah, a od tada sam samo virkao iza kojeg će ugla naići Nijemci.

Proglašena je nova država – Nezavisna Država Hrvatska. Čuli smo o novoj vojsci – ustašama i domobranima. Onda su došli i njemački vojnici. Bilo ih je posvuda.

No, nisu Nijemci bili ti koji su nam tjerali strah u kosti, bili su to ustaše. Njih smo svakodnevno sretali. Direktor gimnazije je bio ustaša pop Gunčević. Svakog tjedna po nekoliko puta je razredima kružila njegova knjiga s naredbama o ponašanju u školi, koja je glasno čitana i nitko nije mogao reći – nisam čuo. Čitana su imena onih koji su istjerani iz

škole zbog raznih prekršaja, imena uhapšenih učenika, jer su «komunistički agenti», imena svih koji nisu bili te i te nedjelje na misi. Svi smo morali nedjeljom u crkvu na misu. Oni koji nisu bili, to su morali opravdati u direktorovu uredu. Ako nisu bili jako uvjerljivi, iz ureda su izlazili crvenih lica i ušiju.

Na sjećanje na proglašenu «NDH» svi u gimnaziji dobili smo spomen-svjedodžbe o završenom razredu. To je bila nenadana sreća! Spasilo me od povijesti. Oslobodio sam se straha od gubitka godine i sramote pred roditeljima.

Počeo je rat. Na brzinu sam se zahvalio svojim i otišao kući na selo. Preko ljeta sam bio uključen u sve poljoprivredne radove i poslove oko kuće. Na selu se još nije osjećao rat, poslovi na njivama su tekli uobičajeno. Kad su moje obaveze kod kuće na večer završile, Otišao bih do crkve u dječje društvo, gdje smo se igrali. Ali, to nije bilo ono staro, poznato društvo. Tu su bili novi klinici, a moji parnjaci su se prorijedili i gotovo nestali. Umjesto s njima u društvu, radije sam sjedio pod orahom s knjigom u ruci i dugo čitao. Otkrio sam ljepotu knjige. Događaji koji su u njima bili opisivani veoma su me se dojmili. Mogao sam ih zamisliti, skoro kao žive, skoro u pokretu. U kasnu večer sam produžio čitanje na prozoru, sve do jasne mjesečine.

Nekoliko susjeda iz našeg sela je otišlo u partizane, iz susjednih sela također. Ustaše još nisu zalazili u selo. Nijemci jesu. Čak su organizirali streljanu na livadama pod Pribudovcem. Dovožili su vojsku kamionima na livade i danima su pucali. Kad bi otišli, odlazili smo, moji bratići i ja, a i druga djeca, na streljanu i otkopavali rasprsnuta olovna zna. Kasnije smo iz toga topili olovo, koje nam nije ni za šta trebalo. Nekako u to vrijeme se u selu čula dosjetka o tome kako bi se na njemačkom moglo izraziti našeg ime sela: Unterkrepirendorf. Umjesto značenja; Podcrkavlje – selo pod crkvama, dat je smisao – potkrepano selo!

A bilo je i ozbiljne pucnjave. Jednog dana su u selo naišle dvije grupice uniformiranih ljudi, obučenih u razne uniforme i odijela, ne znajući jedna za drugu. Kad su se primijetili, otvorili su vatru jedni na druge. Seljani, koji su shvatili situaciju, uvjerali su one koji su pucali iz sela da su oni drugi, koji su pobjegli u «Zgona», polja ponad sela, «njihovi». Nisu se usudili reći «partizani», jer se u početku i nije znalo tko kome pripada, a svi koje su vidjeli. bili su poznati i mogli su biti bilo tko i nositi bilo čiju uniformu. Ili ničiju. Kad su konačno riješili problem, sastali su se u par kuća na čašicu rakije. Dušan je bio iz Grabarja, pio je rakiju s Đedantom, pokazao nam je kako mu je kapa prostrijeljena i kako mu je metak provrtio bluzu ispod pazuha.

Jednog dana pojavili su se partizani u našem selu, išli od kuće do kuće, a tata nije znao što traže. Pomislio je da mobiliziraju mlade za vojsku. Sjećam se, kako mi je zabrinuto naredio da se skrijem u štagalj, u sijeno. Brzo sam u štaglju našao kanal u sijenu ispod poprečne grede i tu se zavukao. Prepun straha mučio sam se s prašinom od sijena, jer me je dražila na kašalj i kihanje, a to si ni u kom slučaju nisam smio dozvoliti. Za neko vrijeme se prašina slegla i ja sam se smirio. Svjetla dana nisam vidio, nikakav zvuk nisam čuo, nisam znao što se vani dešava, ali sam strpljivo mirovao, činilo mi se satima. Umiren tišinom, polako sam se primicao početku mog tunela i zaključio da se vani ništa ne dešava, pa se izvukao iz štaglja i duže vrijeme pratio kretanje u dvorištu. Kad sam vidio da se nitko ne pojavljuje, pošao sam u kuću. Oni, - zamislite – večeraju. Partizani su otišli. Neke su mobilizirali, neke nisu. Ja sam za njih bio u Zagrebu.

Internat

Kad je pristigla jesen, trebalo se nastaviti ići u školu. Tata je našao rješenje, pa sam treći i četvrti razred sam nastavio u Zagrebu, u internatu popova Salezijanaca, kamo me otpremio. Rat je nosio same opasnosti, a on me želio očuvati od njih. Ta sredina je opet bila nešto novo. Bilo nas je četrdesetak djece raznih razreda. Tu smo živjeli, učili, molili se, a u školu smo išli u razne gimnazije. Ja sam išao u Medulićevoj.

Svako jutro smo se budili na glas zvona, u tišini umili, skupili se u red i išli u crkvu na jutarnju molitvu. Doručak: kava i četvrt malog kruha, porcija za cijeli dan. Priprema za školu i odlazak na tramvaj. Poslije povratka iz škole - ručak, kraći odmor, pa učenje i pisanje zadaća. Imali smo i sportsko igralište pa se tu igrao i nogomet i rukomet i odbojka. Navečer večera, skup na stepenicama, pod slikom Majke Božje, molitva, neka sveta pjesmica i tihi odlazak na spavanje.

Prve godine u Zagrebu je to svakodnevno funkcioniralo, ali u drugoj su počele teškoće. Sirene za zračnu uzbunu su se često oglašavale, pa se uskoro u školu nije ni išlo. Da bi se nastava bilo kako održavala, putem Radio – Zagreba smo, po školama i razredima, dobivali, zapravo diktirana su nam pitanja i zadaci, koje smo u određenom vremenu morali riješiti i dostaviti u školu.

Taj život, iz dana u dan isti, sa čestim bezazlenim uzbunama, bez ikakvih dojmljivih događaja, nije ostavio značajnog traga u mojem sjećanju. Osim kad je nastupilo ferije, kad sam se našao u svom domu s roditeljima i sestrom.

Da, jednom od tih dolaženja kući nisam zatekao Đedantu. Umro je. Zapravo, prignječilo ga je bure, kad su se kola s buradi izvrnula na onom našem pristupnom putu od ceste do kuće. Bio sam žalostan što mi moji nisu javili. A oni me nisu htjeli uznemiriti, jer u takvo vrijeme nisam ni mogao doći kući.

Tako sam završio slijedeća dva razreda.

Sjemenište u Daruvaru (1944.)

Pete godine je bilo još teže i opasnije. Tijekom boravka u internatu stvorila se u meni i rasla želja da idem u školu gdje bih mogao postati – svećenik. Tražio sam tatu dozvolu i on se složio da se iz Zagreba prebacim u «Marijin Dvor» kraj Daruvara, gdje se obučavaju novaci za svećeničko zvanje. Vjerujem da on to nije baš želio, no, mislim, ocijenio je da je to manje zlo i manja opasnost za mene dok traje rat. Dom se nalazio u šumarku kojih je tamo bilo više, na maloj uzvišici, a djelovao je kao lijepi dvorac. Imao je veliku kapelicu, sobu za ručavanje, sobu za učenje, kupaonice, kulu i zvonik, te dosta drugih nusprostorija.

Tu je bio i kućni vodovod. Negdje u kuli je bio rezervoar vode u koji se svakodnevno upumpavala voda. Široki i duboki bunar podno brežuljka je u svojoj pokrivenoj unutrašnjosti imao veliku pumpu, koju su pogonila dva konja hodajući oko bunara u krug.

Nas novaka je bilo petnaestak i svećenika desetak. Molitva, misa, pjevanje starih gregorijanskih napjeva, uz nastavu i učenje bili su nam sadržaj života. Da, imali smo veliki vrt i tu smo provodili dio dana.

U široj okolini su se vidjela obrađena polja, drugi šumarci poneka kuća na imanju. Dalekim cestama se rijetko vidjeli prolaznici ili zaprežna vozila.

Ovim krajem su često prolazili partizani. Nisu svraćali, nisu pravili probleme. Kao da je postojao neki dogovor o suživotu.

Sve je to teklo uhodanim ritmom, do jednom.

Upravo smo sjedili u blagovaonici za doručkom kad se začula neka vika, zatim pucanj. Pa još jedan. Pa vika i rafal strojnice. Svi smo se našli na podu. Netko se ohrabrio i s kuta prozora pogledao van, te se odmah povukao.

-Ustaše! – Bilo ih je «puno», rekao je. Prestravili smo se. Što sad?! Nismo bili spremni na ovu situaciju, iako smo je trebali očekivati. U toj pomutnji pod samim prozorima je eksplodirala granata, vjerojatno iz bacača, zasigurno partizanskog. Sva stakla s te strane zgrade su raspucana i, na našu sreću, isisana van. Bilo je još granata, jedna je pala na krov, drugo preko kuće u dvorište. A s ove strane se dobro pucalo i vikalo. Pitali smo se što će biti kad zađu u zgradu i zapucaju s krova, s kule. No, nisu. Nenadano su nestali. Utihnulo je. Ali ne zadugo. Naišli su partizani i nisu bili obzirni prema svetoj kući, i, dovikujući se, tražili su ustaše po prostorijama, sve do krova. Kako na našu sreću nisu imali što naći, bili su bijesni. Nismo ih mogli uvjeriti da ustaše nisu pucali iz zgrade.

Preživjevši ovo zapitali smo se što je slijedeće.

U naredno vrijeme se postepeno vratio mir u nas i život je tekao uobičajeno.

Jednog dana me upravitelj pozove i reče da me traže partizani. Protrnuo sam. Idući u vrt gdje su me zaista čekala dvojica s puškama, preispitivao sam se što sam to mogao njima zgriješiti. Došavši bliže prepoznao sam svog oca u partizanskoj uniformi. Zebnja se začas pretvori u radost. Otkud on? – pitao sam se. Kasnije sam saznao da u partizanima obavlja službu gospodarenja šumama, baš kao u Podcrkavlju. Mobilizirali su ga prije godinu dana. I on me je pronašao iako nismo bili u vezi. Zaista sam bio sretan. Poslije tog sastanka primio sam od njega nekoliko pisama pristiglih partizanskom poštom. Od njega sam saznao kako su mama i seka. Obje su odvedene u organizirani zbjeg u Mađarsku. Djed je ostao sam u kući. On i pas. Za vrijeme cijelog rata s njima nisam mogao biti u vezi ni znati kako su, jesu li živi. Kasnije, ni od tate više nisam imao vijesti.

Sjemenište u Zagrebu

Slijedeće vrijeme je bilo burno, jer su se dešavali okršaji između ustaša i partizana, često u našoj blizini. Bili smo u strahu za život i molili se Bogu da nas sačuva, ako je to Njegova volja. Molitva nam je bila jedina utjeha. Stanje je svakim danom postajalo teže i upravitelj odluči da nas novake preseli u Zagreb, vjerovao sam, da sa sebe skine odgovornost za nas. I jednog dana smo se zaputili u grupi šumskim putovima, kroz sela, do glavne željezničke pruge, jer ova lokalna više nije radila. Svaki je nosio po neki zavežljajčić, malo kruha, možda rupčić, brevijar. Tu smo dočekali prepun vlak u koji smo se jedva ukrcali. Bio je to putnički vlak, koji se zaustavljao i na svim stanicama i izvan njih. Vidjevši to mnoštvo šutljivih i zabrinutih ljudi i nas je polako obuzimao strah, jer smo osjećali neizvjesnost ovog putovanja.

Kroz kloparanje željezničkih kotača po pruži začuli smo jako brujanje aviona. Vlak je stao, ljudi i vojnici su iz vlaka bježali u svim pravcima, prema šikari, s jedne strane, te prema šumi, s druge. Naša grupa se razbila, bio sam sam, kad se začula jaka eksplozija, pa još jedna, u neposrednoj mojoj blizini. Ova druga je pogodila vlak, jedan vagon je bio raznesen, ljudi su se dozivali, neki su jaukali. Užasnut, nisam uspio pobjeći dovoljno daleko, u kakvu-takvu sigurnost, uvalio sam se u neku jarugu pored nasipa. Zvuk aviona je nestao, ali je ostala krvava slika: mrtvi, mirni i tihi, i oni ranjeni, koji su se još micali i jecali i nitko

im nije mogao pomoći zaustaviti krv, pridignuti glavu, jer smo svi, u smrtnom strahu, nastojali sami ostati živi.

Poslije toga smo, utučeni, pronalazili članove naše grupe. Pronašli smo jednog mrtvog, bez donje polovice tijela. Otupjeli smo od straha. Ništa nismo mogli napraviti, pokupili smo se i otišli prije nego su se avioni vratili.

Slijedilo je daljnje pješčenje do slijedeće željezničke stanice, čekanje drugog vlaka do sutra u podne i napokon smo se dokopali Zagreba.

U Zagrebu smo smješteni u Vlačkoj ulici, u jednom drugom salezijanskom konviktu. Poslije traumatskog putovanja lako smo se prilagodili na udoban, miran život, bez strahova. Sirene koje su označavale zračnu uzbunu nisu nas uznemirivale, jer grad nije za našeg izbjivanja bio bombardiran. Svakodnevno smo posjećivali kapelu, molili se, pjevali pjesme i uz učenje za polaganje ispita u gimnaziji, davalo nam je duševni mir. Dnevno smo u učionici učili po nekoliko sati dopodne i popodne, pripremajući se za polaganje razrednog ispita. Ali, razredni ispit nismo polagali.

Uskoro su se začule daleke tutnjave topova. Mir nismo dugo uživali. Pitali smo se što nas čeka. S prozora sam na ulici vidio masu vojske, Ustaša i Domobrana, a i dosta civila, i sve se gibalo prema zapadu. Ceste i ulice su bile zakrčene. Upravitelj nas je obavijestio o događanjima – vojska se povlači u Austriju, da se preda Englezima, da ih komunisti ne uhvate, jer ako se to desi, ne bi im ostala glava na ramenu. Javno se pričalo, to nam je upravitelj stavio na znanje, kako će se komunisti odnositi prema kleru, svećenicima, kamo bi i nas mogli svrstati. Zato nam daje na volju da sami odlučimo, hoćemo li s vojskom prijeći u Austriju, naći neki od salezijanskih domova i tamo se uključiti, ili ostati pa što nam Bog da. Osjećao sam da se i ovaj upravitelj htio osloboditi odgovornosti za nas, pa je pustio da sami preuzmemo tu odgovornost na sebe.

Put za Austriju (1945.)

To je bilo ogromno iskušenje. Nisam imao puno vremena za razmišljanje. Cijelu noć nisam oka sklopio razmatrajući sumorno sve mogućnosti, koje sam, onako duševno prebijen i osakaćen, mogao dokučiti. Otac mi je bio neprestano u pameti, on bi mi pomogao da zna za moje patnje, zakrilio bi me i odveo kući, jer eto, rat samo što nije gotov, vojska se povlači. A on me je i poslao Zagreb u školu da bi me sklonio od opasnosti. Složio se i da odem u Daruvar, da bih se, također, umaknuo opasnosti. On bi i sad učinio nešto da me zaštititi od opasnosti. A, ustvari, što je opasnost za mene? Rat, svakako. Polako shvaćam oca da je on uvijek birao manju opasnost kao manje zlo. A ako rat završava, što bi, po njegovim mislima, bila slijedeća opasnost za mene? Kao svećenika? Polako shvaćam – komunisti!

Ponesen tim zaključkom trebalo je da se odatle izvučem da bih mogao slijediti očeve pretpostavljene misli. Kako? Ako ostanem u Zagrebu, dijelit ću sudbinu ostalih i neću znati što me čeka. I ako se poželim isključiti iz svećeničkog reda, to ne ću moći ostvariti, jer će pritisak na mene biti golem. Ako, pak, pođem u Austriju, lako se mogu putem «izgubiti» i otići kući i prije no i stignem u Austriju.

Te noći sam shvatio da mogu izbjeći postati svećenik ako prihvatim tu mogućnost da odem put Austrije. Javio sam se i dobio potvrdu da sam pohađao školu u Salezijanskom domu u Zagrebu i s tim, kao osobnom kartom, uputio sam se četvrto jutro povlačenja vojske, s još nekoliko drugih, prema zapadu. Ceste više nisu bile neprohodne, vojske je bilo malo, vidjeli su se najviše civili s autima, zapregama, a i pješaci, kao što sam bio i ja. Nosio sam samo jedan zavežljaj, nešto kruha u njemu. Osim civilnog odijela na sebi, ništa nisam imao za ponijeti.

S istočne strane grada više nije bilo jakih detonacija, tiho se čuo poneki rafal u daljini. A kolona je odmicala prema Sloveniji.

Uspješno sam hodao cijeli dan. Kilometri nisu bili važni, samo treba hodati. Prolazili smo sela i naselja. Nisu me zanimala imena mjesta, važno je bilo samo hodati, biti u bezličju kolone, ona mi je davala nekakvu lažnu sigurnost. A u koloni svakakvog naroda: vojska – ustaše, domobrani, iako u manjem broju, prethodnih dana su bili glavčina, pa stari ljudi, žene i djeca. Među civilima bilo je i gospode i finih dama s nježnim cipelama, mora da su netom napustili auto, bilo je sirotinje, nedovoljno i kojekako odjevene. Oni fino obučeni su nosili kofere i koferiće, a oni drugi samo veći ili manji zavežljaj.

Nastupila je večer i trebalo je naći mjesto za odmor. Da li će se moći i spavati, nije bilo bitno. Noge traže odmor. U raštrkanim kućama je bilo prepunjeno, sjenici i staje su također bili krcati umornim ljudima. Mjesto sam našao u jednoj šupi, na otvorenom, ali ipak pod krovom, za slučaj kiše. Dok sam hodao, nisam osjećao hladnoću. Čim se smirim, hladnoća se «uvlači u kosti» iako i nije bilo baš hladno. Našao sam malo slame i njom sam pokrio noge, pa mi je odmah bilo toplije. I, za čudo, zaspao sam. Iako sam se, zbog hladnoće, često budio, uspio sam opet zaspati. Pred zoru sam se probudio, ukočen, smrznut, gladan i – jadan. Kruh koji sam ponio, pomazao sam u praznim limenim kutijama ribljih konzervi, koje sam našao u šupi. Krenuo sam i uključio se u kolonu, koja je prolazila cijelu noć.

Putem sam vidio svašta: polomljena i odbačena vojna zaprežna kola s otvorenim i razbijenim sanducima, vjerojatno je unutra bila suha hrana, razne prazne torbe i kofere s razbacanim odjevnim predmetima, koji su postali preteški za nošenje, poneki osobni automobil, gurnut u jarak, čitav, nerazbijen, ali svejedno bezvrijedan jer je nestalo benzina, jednu, na boku ležeću konjsku strvinu, naduvenu, s dvije noge, ukočene, u zraku. Tu leži više dana, svi je obilaze. Taj trag bespotrebnih stvari čovjekovih, koji se u početku vidio samo na cesti, kasnije se širio pored ceste, po livadama, gdje su ljudi preko noći ležali, da bi do jutra prikupili snagu za slijedeću očajničku etapu – bliže Austriji, i ostavljali stvari, koje su im postale preteške, ili im više nisu značile ništa. Tog dana sam vidio i jednog ustrijeljenog civila. Ljudi su ga obilazili, poneko tek zagledavši mu se u lice. Na mene je ovo stanje djelovalo nestvarno, znao sam da to moram proći i nimalo nisam bio siguran hoću li ostati živ. Ideja da se «izgubim» i okrenem te vratim kući bila je zamagljena strahom od svega što se putem moglo čuti o djelovanju partizana prema civilima, koji su htjeli pobjeći, jer mora da su – krivi, inače ne bi bježali. Možda je valjalo čekati priliku i zavući se negdje u žbunje ili neki štagalj, ili u bilo kakvu rupu. Samo da nitko – ne vidi!

Uvečer je sve zastalo. Kolona se više ne kreće, nitko ne zna razlog, pa se šire razne priče. Neki se smještaju u grupe i pripremaju da noć provedu skupljeni kako bi se međusobno grijali tijelima. Na poljani, nisam mogao hodati bez prekoračivanja tijela koja su se već opružila po zemlji. Bilo je par koliba i upravo sam naišao pored jedne. Unutra krcato, mjesta ni za stajanje. Ipak sam se jedva ugurao i odmah osjetio toplinu tijela stisnutih ljudi. Neprestano gibanje tjelesa je pridošlice nastojalo izbaciti van. Nisam se dao i pomalo sam se, centimetar po centimetar, uvlačio dalje od vrata. Novi iza mene su me poguravali. I tako sam proveo noć, na nogama, lelajuć se u njihajućoj masi tjelesa, koja su bila topla i smrdljiva. Nitko nije mogao ležati, jer bi bio izgažen.

U svitanje se više nije moglo izdržati, izašao sam. Jutro i tako samo što nije. Vani, u daljini, graja. Ljudi poustajali. Žene i djeca plaču i kukaju. Ne znam što se zbiva. Krenem u tu masu, na cestu. Blokiran je most za Austriju. Tako struji glas među ljudima. Zašto? Nitko ne zna. Noćas su se u daljini vodile borbe, bilo je mnogo pucanja, čujem prepričavanja. Ta blokada mosta i to pucanje me zaista ustrašilo.

Partizani

Do podneva se situacija malo razbistrila. S obiju strana njiva, iz šuma, nastupali su partizani, s uperenim puškama i strojnicama, bilo ih je strašno puno. Izgleda da je to na ono malo vojske što je bilo među nama djelovalo i polako su odlagali puške. Civili su se natiskivali u hrpe na središtu njive, instinktivno osjećajući veću sigurnost u brojnosti, poznatu u životinjskom svijetu. U tog gomili potihom se pričalo da su mnogi ustaše pobili muške civile zbog odijela da bi tako preobučeni imali veći izgled za spas.

Ručnim megafonima partizani su naređivali postrojavanje vojnika i odvajanje civila. Vojnike su odvodili u jednom pravcu, prema šumi, a civile cestom, natrag, otkud smo i došli. Nije dugo trajalo i iz pravca šume čuli smo rafale. To su, vjerujem, pobijeni oni vojnici što su bili odvedeni. A naša hrpa naroda, bez ikakva reda, sporo se kretala prema – nazad, svuda okolo okružena partizanima s puškama u rukama.

I tako smo dva dana i jednu noć hodali cestom, bez odmora, kad smo se zaustavili kod jedne samotne zgrade i popadali po travi oko nje. Bilo je dosta slabih ljudi, žena i djece, koji nisu mogli više hodati. Sprovodnici partizani su rekli da će ih kolima pokupiti putem i dovesti. Širio se glas da su postrijeljani, jer se iz pravca iz kog smo došli čuli rafali strojnica.

Tu, u toj zgradi, bilo je prvo utvrđivanje tko bi mogao biti ustaša ili domobran. U prizemnoj prostoriji troja vrata, jedna su ulaz, a dvoja izlaz. Između tih dvaju izlaznih vrata stol s tri sjedala, na kojima sjede tri partizanska oficira koji pregledaju osobne dokumente, ako ih čovjek ima. Po kratkoj procjeni nakon još kraćeg ispitivanja, većina pregledanih odlazi na desna vrata, u «trinaesti bataljon». Ona lijeva nismo znali kamo vode. Ovo sam čuo šaptom od ljudi koji su bili ispred mene i koji su to pratili. A oni su znali i da «trinaesti bataljon» znači strijeljanje, što sam i ja malo poslije shvatio.

Kad sam došao na red, pružio sam potvrdu da sam đak kod popova. Pogledala su je sva trojica, nešto su posprdno dobacili, a srednji me pitao zašto sam bježao pred njima. A ja, što god da im kažem, ne će mi vjerovati, pa im odvalim što mi je tog časa izgledalo dobro:

-Rekli su mi da ćete ubiti sve koji su bili s popovima, a vi popove ne volite!

Jedan oficir dade mig partizanu iza mene da me izvede. Ukočeno sam stajao pa me ovaj povukao van na – lijeva vrata. Tamo me prihvati drugi i smjesti u sjedeći red, gdje smo dugo čekali da se ta velika masa ljudi, žena i djece, prebere, šta je za šta.

-Sad je lakše očekivati da ćemo se spasiti, - kaže jedan stariji čovjek. - Oni s desne nisu te sreće, zasigurno.

Vode smo mogli dobiti, ali bili smo gladni, a nismo imali ni što jesti, ni zašto kupiti, ni gdje kupiti. Tako smo prosjedili cijelu noć. Nismo se smjeli micati. «Na stranu» se išlo pod pratnjom naoružanog stražara.

Logor

S dolaskom jutra smo se, ukočeni i smrznuti, počeli kretati dalje, praćeni naoružanim stražarima, s puškama u rukama. Popodne smo se zaustavili u jednom parku. Sjeo sam pod jedno drvo i naslonio se leđima na stablo. Dočekali su nas iskopanima rovovima za obavljanje nužde. Dovoljno je opkoračiti rov i čučnuti. I nastojati da se ne oklizneš u njega. Tu smo dobili «cvibok», kao kamen tvrdo pecivo. Sutradan smo saznali da smo u Samoboru. Odmah su počela ispitivanja, ali ova su trajala duže vremena od onih prvih. Mene su zadržali oko pola sata. Bio je jedan oficir, ljubazan, valjda je to bila taktika, da se više sazna, ispitivao me odakle sam, gdje sam sve bio u školi, da li sam bio u ustaškoj mladeži

(mogao sam biti, imao sam šesnaest godina), gdje mi žive roditelji, što rade.... Moj tata! Usudio sam se reći da je moj tata partizan! Srce mi je ubrzano kucalo, disanje se pojačalo. Srećom sam zapamtio što mi je ispričao gdje i što radi pa sam to i rekao. Oficir je sve zapisivao. Rekao je da će me još zvati, pa da budem pažljiv kad proziva.

Laknulo mi je! Konačno mi se smanjio strah od neizvjesne budućnosti. Sad je bilo lako biti zadovoljan cvibokom s malo vode.

Ali se iznenada u mene uvukao novi strah. U tom park – logoru prepoznao sam jednog ustašu iz mog kraja i nadao sam se da on ne će prepoznati mene. Ali, za dva dana jeste.

-Ti si Ilijin sin, je li?

-Jesam.

-A, je l' ti poznaš mene? – upita sjevši pored.

-Pa, poznam. – priznam tiho, već pomalo ustrašen. On je to primijetio.

-Ne boj se, ništa ti se ne će desiti, samo nikom nemoj reći da me poznaš! Inače...

Digao se i otišao u drugi kraj parka. Bio sam utučen ovim susretom, jer sam osjećao opasnost. Što ako me onaj istražni oficir odnekuda vidio da razgovaram s ovim, a ja to na novom ispitivanju ne priznam. Znači – poznam ga, što odmah znači da krijem ustašu. A onda ni moja sudbina neće biti ništa bolja od njegove!

I tako nakon nenadanog olakšanja stiže ponovo mora. Noću, pod drvetom, više nije bilo sna. Od svakog tko se kretao u mraku prema meni vidio sam – njega. Spavao sam danju. Moj strah se povećao kad je par dana kasnije, na večer, došao i kod mene naložio «svoju vatru». Noći su bile svježije i vatra je ugodno djelovala. Kad se tko približi da se malo ogrije, ovaj «moj» ustaša se uspravi i, s nožem u rukama, zareži –Bježi od moje vatre! – I kad se pridošlica odmakne, spremi nož i čučne pokraj, bez komentara.

Kako sam se privikao na te scene i na njega, i ta mora se polako smirivala, pa sam, na kraju, ipak mogao zaspati pod drvetom, na zemlji.

Nakon nekoliko dana pozvan sam i na drugo ispitivanje. Ruke su mi se lagano tresle, mislim više od straha nego od iznemoglosti. Nakon svakog pitanja i mog odgovora očekivao sam da će me istražitelj pitati za «mog» ustašu. Srećom, nije. Na kraju kaže da su moji navodi o tatinom angažiranju u partizanima provjereni i da mogu kući! Stegnulo me u grlu, nisam se mogao ni zahvaliti, samo sam mucao. Dobio sam propusnicu da mogu putovati do Slavenskog Broda! Nisam se imao s kim oprostiti, niti što ponijeti, te sam ravno iz štaba odveden na vrata logora i otpušten. Ne mogu opisati kako sam se osjećao. Kad sam se udaljio od logora, sjeo sam kraj puta u travu da smirim osjećaje i razmislim kako ću do kuće. Ovako izgledam jadno, odrpan, izgreban, prljav, s raspadnutim cipelama, ljudi će me se plašiti i potjerati od sebe i svojih kuća. Ne ću smjeti nikoga moliti za pomoć! Zaplakao sam! Nagla i duboka promjena emocija me je slomila. Nisam se mogao zaustaviti dok se nisam dobro isplakao. Nije me bilo sram plakati, - imao sam samo šesnaest godina. Negdje u jarku kraj ceste naišao sam na baru u travi. Nije bila za piće, ali za umivanje dobra. Oprao sam lice, ruke i ranjave noge i sačekao da se osušim. Krenuo sam – kući.

Kući!

Kući, - to je značilo petnaestak kilometara do Zagreba, desetak kroz Zagreb, dvjesta kilometara do Broda i deset kilometara do Podcrkavlja. Kako? Novaca nisam imao nikakvih i nikoliko. Autobusa nije bilo – za to mi nisu trebali novci. Možda da platim malo kruha kad mi ga ponude, no ni kruha nije bilo, ljudi su to čuvali za svoje potrebe. Ostalo mi je osloniti se na svoje slabe snage – i pješaćiti. Kako sam svoje stanje vidio jasnije, laknulo mi je.

Ohrabrio sam se i započeo svoj prvi kilometar na povratku kući. Negdje iza Podsuseda se zaustavio jedan kamiončić i stariji čovjek pomoli glavu kroz prozor i upita kuda ću. Pozove me da sjednem i on krene. Vozili smo kroz Zagreb sve do Sesveta, gdje me istovario. Bio sam sretan, jer me taj dio puta jako plašio. Rekao sam da mu ne mogu platiti, a on je dodao da se to vidi, ali on to i ne želi. Dao mi je dobar komad kruha. Bio sam mu zahvalan. Savjetovao mi je da se ni ne pokušavam švercati vlakom jer su Nijemci polomili sve željezničke pragove na pruzi od Beograda do granice prilikom povlačenja. Kaže da je i njegov sin negdje tako izgubljen, pa mu je lakše kad može pomoći.

Dalje je bilo lakše. Prolazio sam kroz razna sela, neki ljudi su me radoznalo gledali, drugi nisu ni zapažali, jer su, vjerujem, na takve prizore navikli. Nisam se usuđivao moliti za hranu i vodu, a pio sam kad bih naišao na vanjski bunar. Bojao sam se što ću kad naiđe noć, hoće li me napasti psi, hoće li me netko potjerati ispod svog drveta, jer svako je drvo bilo nečije. U već mrkli mrak me svratio jedan seljak i ponudio da mogu prespavati u staji, ima samo jednu kravicu, ali kod nje je toplo, zgrijat ću se. Pri fenjeru mi je rasprostro slamu i prvi put sam sretan spavao, u toplom, s kravicom. Ujutro sam dobio šalicu mlijeka i zahvalio domaćinima, uz ispriku da im ne mogu tu dobrotu platiti, što su oni, s razumijevanjem prihvatili. Nisu me ništa pitali, oni su imali svoju sliku moje nevolje, možda su i oni imali kog svog, tako «izgubljenog».

Katkad me seljak sa zapregom u selu sustigne, zaustavi se i pozove da se povezem dokle mi odgovara, ako imalo ide u mom pravcu. Neki i upitaju što mi se desilo, ali neki samo pozovu u kola. No, većinu puta sam propješačio. Cipele su mi se posve raspale. Uz put sam našao smotak špage, pa sam ih uvezao i ukrutio. Bilo mi je teško tako hodati, nažuljao sam stopala. Popustio sam špagu i nastavio hodati dok se špaga nije na donu istrošila i sve se opet raspalo. Noge sam prao gdje god je bilo prilike za to. Svejedno su mi se zagnojile i jako su boljele.

Danima sam pješačio. Svaku noć sam bio pod nekakvim krovom, često mi je bilo i toplo, ljudi mi ponudili katkad i nešto za jelo i čašu mlijeka. Svakome sam bio zahvalan, jer bez takve pomoći ne znam kad bih i da li bih ikada stigao kući. Iako sam imao otpusnicu iz logora, nitko mi nije tražio nikakav dokument za vrijeme puta, pa sam, s te strane, prošao bez problema.

Osvanuo je dan kad sam bio nadomak svojih sela. Izabrao sam cestu koja je, s brodske strane, išla ispod brda. Popeo sam se na brdo i sjeo da se odmorim. Vidjelo se preko Broda, daleko u Bosnu. Pogled za uživanje. No, meni je jedina misao bila kako stići do kuće a da me nitko ovako jadna ne vidi. Stoga sam i skrenuo na brdo. Pošao sam dalje, kući, poprijeko preko brda, kroz šumu, pa daleko, sve do poderkavačkih livada. I onda sam opet stao, sjeo, odmorio umorne noge. Pogled mi je lutao od kuće do kuće, poznao sam svaku, ljude nisam vidio, daleko je, ali kuće jesam. I svoju. Nekakva mi mala, čudna, siva.

Konačno doma

Spustim se do livada, pa preko livada, do vrtova. Sve gledam ima li koga vani. Uspio sam stići sve do ceste. Nisam nikog vidio blizu i pohitim preko ceste na drugu stranu, pravo pred svoju kuću. Srce mi je ludo udaralo od uzbuđenja i pojačanog napora kod prijelaza ceste. Uđem u dvorište, nikog ne vidim, pridem vratima od kuće, s dvorišne strane, čujem unutra razgovor. To moj Đedanta s nekim divani. Zakoračim i pojavim se na vratima. Nastade tišina. Gledamo se djed i ja, ništa ne možemo izreći, ne možemo se maknuti. Sad kad sam na najsigurnijem mjestu osjećao sam se na izmaku snaga, skupio sam se i sjeo na prag. Djed glasno zazove moju mamu: Katice, Katice! takvim izobličanim i treperavim

glasom da je majka izletjela, vidjela je nekog na pragu, nije znala tko je, a djed je samo vikao, vukući se svojim bolesnim nogama prema meni. Dotrča i mama. Samo što se nisam onesvijestio! Podigli su me i uveli, posadili za sto i gledali, plačući i milujući me. Ni ja nisam mogao govoriti.

To je malo potrajalo i kad smo se primirili, iznijeli su vodu i kruh. Mama mi je odmah isprala noge i stopala i umotala ih u čiste krpe. Tad sam se prvi put najeo, poslije duga vremena. O, što sam bio sretan što je moja Odiseja završena, što je moja patnja gotova, što sam svoje najmilije našao žive.

Tata i sestra su također bili živi, sestra je negdje izbivala, a tata je još bio u partizanima.

Dan - dva sam se zadržavao u krevetu, a onda sam počeo izlaziti. Obilazio sam kuću, gledao je sa svih strana, bila je razrovana i ispucana. Pričao mi je djed, u selu su bili Nijemci, naišao je engleski avion u niskom letu i bombardirao selo. On je bio u «ganjku», kako smo mi zvali hodnik iz kog se ulazilo u sobu i kuhinju, kad je na kuću pala bomba. To su bile neke male bombe, jer je raznijela samo crijep i razbacala po susjedstvu i bašči Đedantin «krdžak», kojeg je na tavanu sušio, što se kasnije zorno vidjelo, jer je svagdje okolo prokljao i Đedanta je imao duvana za dugo vremena. Njemu, osim pretrpljenog straha, nije ništa falilo, ali je pas, koji mu se tad smotao do nogu, dobio je slom živaca, pa je dugo tulio i skrivao se po svim raspoloživim rupama. No, djed i mama, po povratku iz izbjeglištva, su nekako skrpali krov, pa se nastavilo živjeti.

Tate još nije bilo, a djed je muku mučio s njivama, koje je trebalo obraditi, zasijati, konje je uspio sačuvati u ratu, sjemena nije bilo, a ni novaca da bi ga se negdje kupilo, ako je sjemena gdje i bilo. Starih zaliha pšenice i brašna se teško u ikoga nalazilo, povrća se našlo samo za najnužnije vlastite potrebe.

Radio sam što god je mami trebalo u polju ili bašči, o povrću, o kravama ili kokošima. Mami je svejedno bilo teško sastaviti obroke svakog dana. Ali, dovijala se i uvijek je nešto pronašla. Život u tom siromaštvu sam primio kao dar Božji što sam u svem tome metežu ostao živ. Uvijek se našlo nešto za jelo. Povrće nas je najviše spašavalo, na meso nismo ni pomišljali.

Od bombe je stradao samo krov kuće, iako su i zidovi bili razdrmani. Drveni «ambar», na četiri metra od kuće, nije stradao, kao ni šupa, svinjac i štagalj, koji su bili na lijevoj strani dvorišta. Na desnoj strani su bili krušna peć, bunar i «verkštet», gdje je moj, tada već pokojni, bratić Đuro pravio sobni namještaj za našu sobu. Zgradica je imala dvije prostorije, u prvoj je tada u kutu na ograđenom ložištu bila smještena «aranija», veliki kotao za kuhanje «cokava», bundeva, za svinje. Odmah do aranije namještene su ljestve koje vode na tavan. Djed je volio sjesti na prvu prečku ljestava i na panju sjeći cokve za kuhanje.

Bratić Mija

Jednog dana došao mi je bratić Mija i, skrivajući, pokazao metak od «flaka», protuavionskog malog topa. Kao od vojničke puške, ali tripud već. On je turpijom prorezao čahuru kod «kapsle», do baruta, i mi smo sada trebali to isprobati. Prođemo kraj Đedante i Mija ga pozdravi. Djed je sjedio na prečki ljestava i nešto sjeckao na panju. Kad smo došli u bašču, namotamo u spiralu desetak šibica oko čahure, s početkom spirale na prorezanom mjestu i čvrsto stegnemo koncem. Izaberemo najdeblje snopove kukuruzovine, a oni su bili posloženi oko stabala voćaka, vjerojatno zbog zaštite stabala od hladnoće. Mija je zapalio posljednju šibicu i kratko smo promatrali kako se glavice pale jedna o drugu. A onda sam ja,

bio sam veći, zaitio u zrak tu patronu i skočili smo u iza onih snopova. To je snažno eksplodiralo.

U tom času je nastala u našem dvorištu velika galama. Đedanta je vikao i psovao, a pas je tulio i bježao po dvorištu i dugo se nije stišao. Nismo znali što se dogodilo, ali smo to odmah povezali s eksplozijom. I nismo se usudili sići u dvorište. A kad smo se okuražili i sišli, vidjeli smo Đedantu kako sjedi na pragu verkhšteta, mokat od glave do pojasa. Nismo mu smjeli blizu, a on je imao bolesne noge, pa nismo očekivali da će nas pokušati uhvatiti.

Pomirili smo se na kraju, pa nam je ispričao sve. Sjedio je na prečki ljestava i kad je puklo, pas, koji je spavao na tavanu, skočio je s tavana, izbezumljeno tuleći, njemu na leđa i zagnjurio ga u araniju punu napoja. Srećom, napoj nije bio vreo. Pas nije imao vremena silaziti stepenicu po stepenicu, kako je običavao, - strah od eksplozije bombe nije još nestao.

Tatin povratak

Dani su tako prolazili, ja sam se oporavio, i čekao vrijeme za nastavim nekakvu školu. Od završetka rata nije prošlo puno dana i dočekali smo jedan, kad nam se vratio tata iz partizana. Takorekuć došao je iznenada, civilno obučen, bez oružja, s nekim svojim ruksakom. O njemu smo čuli više puta od ljudi koji su se vraćali, a on nije mogao odmah doći jer je bio u službi. Našem veselju nije bilo kraja. Sada smo svi na okupu. Tu večer smo sjedili dugo u noć i slušali razne tatine dogodovštine u partizanima.

Tata je počeo službu šumara i lugara u Slavonskom Brodu pa je tamo, neposredno uz Šumariju, stanovao u jednoj sobici, gdje smo ga često posjećivali. Katkad je dolazio nama u selo na prolazi u šume, gdje je obavljao razne poslove za Šumariju. Nakon kratkog vremena je premješten u Šumariju u Vinkovce. Dobio je cijeli dvosobni stan na korištenje, odmah kraj Bosuta, rječice koja je protjecala kraj grada.

Gimnazija u Vinkovcima (1945.)

Želio sam nastaviti gimnaziju, pa sam mu se priključio u Vinkovcima. Upisao sam peti razred i nastavu svakodnevno pohađao. Neobično mi je bilo pohađati školu nakon više godina. Sve mi je bilo zanimljivo i sve mi je dobro išlo. Problem su mi bili kišni dani, jer nisam imao prave cipele. Mama mi je isplela vunene cipele koje sam rado nosio i nisam se prehladio kad su mi noge u tom bile mokre. No, kad sam u razredu, izlazeći na tablu, ostavljao mokre tragove po podu, razrednica se, vidjevši to, zaprepastila te me poslala kući. Onda sam čekao sunčane dane pa nastavio u školu. Kasnije sam dobio od tate i kožne cipele, pa sam peti razred ipak završio uspješno.

Hranili smo se u jednoj menzi, a nekad sam i sam pripremio štogod za jelo. Jednom je tata donio komad svježeg mesa i ja sam od polovice napravio večeru. Uspio sam taj komadić nekako ispržiti na tavi i to smo u slast pojeli. Drugi komadić sam htio sačuvati za nedjelju, koja je slijedila za dva dana. Meso sam stavio u šalicu s vodom da ga muhe ne zagade, da se ne bi pokvarilo. Kad je došla nedjelja htio sam ispržiti to meso za ručak, pa sam sa šalice skinuo tanjurić i od smrada pokvarenog mesa trenutno povratio. Ovog puta sam nauk da se meso ne kvvari od muha platilo svojim i tatinim ručkom. Za utjehu smo otišli na objed u menzu.

Pred završetak školske godine tata je bio premješten na službu natrag u Slavonski Brod. Uspio me upisati u srednjoškolski internat u Vinkovcima gdje sam završio peti razred.

Ljetne ferije sam proveo doma, na selu, i jedva čekao da počne škola, da mogu početi pohađati šesti razred. To će biti moja najljepša školska godina.

Internat u Vinkovcima (1946.)

U domu je bilo lijepo! Obroci redovni, topli, na žlicu, učionica svjetla, velika, spavaonice u nizu: muška, ženska, muška, blagovaonica prostrana, dvorište veliko, ispod dvorišta Biđ, rječica, na čijoj obali smo znali sjediti i razgovarati. Mjesto gdje su nastajale prve ljubavi.

Dom je bio u obliku slova U s tim da su krakovi završavali duboko u dvorištu a čelo slova je bilo izloženo ulici. U tom čelu su bile sve tri spavaonice, dvije muške i jedna ženska, učionica, ulaz u zgradu i blagovaonica. S nutarnje strane slova U bio je dugi hodnik. Pored blagovaonice, u nastavku desnog kraka, bili su kuhinja i skladište. Hrana se dodavala kroz otvor u pregradnom zidu. Domaćičina soba bila je na kraju hodnika. Na drugom kraku, ispod posljednje spavaonice, bili su kupaonica i zahodi. Bilo je lijepo u domu. Osjećali smo ugodno, bili veseli, razigrani i nije bilo podvajanja. Poštovao se kućni red. Školu smo pohađali redovno, a u domu se učilo u zajedničkoj učionici. Većinom smo bili djeca partizana i ratna siročad. Naš društveni život je bio, mogu reći, bogat. Priređivali smo predstave, glumili u njima, sami sastavljali komične skečeve, izrađivali zine novine i to ne bilo kakve, već lijepe, s crtežima koje smo sami izrađivali, uz veliku pomoć našeg odgajatelja, čak smo na nekom natjecanju u izdavanju zidnih novina dobili i prvu nagradu. A u slobodno vrijeme, na velikom dvorištu, zaigrali bismo nogomet ili odbojku. Odlično smo se slagali, gdje god smo bili – ravnopravni. Ali, gdje smo osjetili da smo u nečem zakinuti, - e, tu je bilo drukčije.

A osjetili smo da nismo ravnopravni s – Radovanom.

Bio je naš drug, kolega, prijatelj, zajedno učili, išli u školu, no jedne večeri napravio je nešto potajno. Kad se već pozaspalo, netko od naših dečki iz treće spavaonice je opazio Radovana, samog, s jednom ljepšom djevojkom, Anđom, koju smo svi pogledavali. Vrata učionice su bila vrlo malo otučena, ali je on dovoljno čuo da je Radovan navalio na curu da je, činilo mu se, poljubi. Odmah se povukao i u spavaonici iznio ideju da mu zapaprmo, a mi je žurno prihvatismo. Zadaci su podijeljeni i bezpogovorno prihvaćeni: jedni vežu dugo uže za sušenje rublja s dvorišta, s kvaka na prozorima hodnika na kuke vješalica za kapute, na suprotnom zidu, drugi za njima unose cjepanice za ogrjev i izukrštano ih slažu po hodniku, treći rastavljaju Radovanov krevet i sakrivaju ga u kupaonicu, četvrti dekama zamračuju spavaonicu, peti namiču ormar na vrata spavaonice s unutrašnje strane, stavljaju plastični lavor s vodom na njega, pod lavor stavljaju dasku, s daske špagu i na kraju špage štapić, koji bi Radovan trebao potegnuti, šesti ispremjestite krevete uzduž i poprijeko spavaonice, a ja sam dobio zadatak, kao glavni za struju, (tada već!), da povadim osigurače kad sve bude gotovo. A kako je bilo oblačno i bez mjesečine, sve bi moralo ispasti idealno. Povadih osigurače.

Začusmo – otvaraju se vrata, Radovan krenu i spotače se na cjepanicu i pade, opsova i zakači glavom o uže, počne mumljati i stenjati. Ponavljajući padanje i mumljanje nekako se provuče do vrata, proli po sebi lavor vode, spotičući se o krevete htjede doći do svog kreveta, ali su svi kreveti puni, njegova nema. Onda se okrene i istim putem krene, vjerojatno po pomoć. Kad je on zamaknuo u hodnik kod kuhinje i nije nas mogao vidjeti, mi smo, obrnutim postupkom, sve doveli u red. Pomoglo nam je to što domaćica imala pretvrd

san i nije se dugo mogla probuditi od Radovanovog lupanja. I kad smo mi već i vodu obrisali s poda, a pod je bio od pločica pa je za čas bio suh, stigli su Radovan i domaćica.

-A gdje ti je štrik, Radovane?

-Pa, gdje su, Radovane, cjepanice?

Domaćica upali svjetlo u našoj spavaonici. Mi svi spavamo.

-Pa, eno tvog kreveta, Radovane! – A Radovan zinuo i ne snalazi se, nema odgovora. Onda se domaćica okrene prema njemu i odalami mu takvu šamarčinu da je i mene zaboljelo.

Žalili smo Radovana što smo bili tako okrutni prema njemu, i s vremenom nam je oprostio. Curu je obilazio, pa smo svi imali u što jednakopravno pogledavati.

Život u domu je tekao po svom programu

Tu sam školsku godinu, šesti razred, završio uspješno.

Ljeto smo proveli na izgradnji Omladinske pruge Brčko – Banovići. To je bio lijep omladinski život, težak, jer je trebalo ustati u bilo koje doba noći i istovarivati šljunak, kamen, a preko dana smo redovno radili pod pjesmom do iznemoglosti. Punih mjesec dana se dalo teško izdržati, a mladost nam je dala snage.

Slijedeća školska godina, sada sedmi razred, opet u istom domu. Izdavali smo zidne novine. To su bili pravi umjetnički uradci. Imali smo odgajatelja vješte ruke, koji nas je naučio kako ćemo se izraziti crtežom i bojom. Članke smo pisali svi da se naučimo pisati, a odgajatelj je izabrao najbolje. Sami smo održavali predavanja, ili barem pokušavali, pa ako nije išlo, tješili nas da će drugi put biti bolje. Ja sam dobio zadatak održati predavanje o Sovjetskom savezu. Osim naslova i dvije rečenice, koje sam uspio zapamtiti, ostalo sam prošutio. Nisam bio jedini. Odgojitelj se odmah uključio i održao moje predavanje.

A veselja i druženja u zajednici mladih nije nedostajalo. U dvorištu smo često igrali Kozaračko kolo. Nije bilo muzike, sami smo pjevali takt.

Posljednjeg dana mjeseca Ožujka poslije večere dogovorimo se Žarko, Domaćica i ja i odemo u kino. Vraćajući se u dom, padne Žarku na pamet da napravimo nešto za «Prvi april». Riječ po riječ i dogovorimo se da ću ja iz kuhinje uzeti metalnu lopatu za smeće, napuniti je žarom iz kuhinjskog štednjaka pa po tom položiti masne krpe od mazanja poda nekom mašću, proći hodnicima, zaviriti u spavaonice, a Žarko će, potom, vikati: «Vatra, vatra!»

O ponoći smo to i napravili. Cijeli dom je spavao. Na Žarkovu viku svi su se teško budili. Kad su shvatili da je sve puno smrdljiva dima, nastala je panika. Jurilo se hodnicima, u oba pravca, preskakivali se kreveti, iskakivalo se kroz prozore. Jedan stariji, koji uvijek spava posve gol, izletio je tako na dvorište, među cure. Da bih smirio strah kod svih vikao sam da je to šala, da je danas «Prvi april», ali to je izazvalo bijes pa sam se morao skloniti u sobu kod domaćice. Ludi Radovan, tako smo ga nazvali poslije njegove epopeje, skočio je u gaćama kroz prozor i otrčao prema vatrogascima, koji su imali dom u istoj ulici par stotina metara dalje. Žarko ga je uočio pa je i on iskočio kroz prozor i vikao i zvao ga da stane, da je «Prvi april». Trčao je za njim, nije ga mogao stići jer je bio hrom. Od sve Žarkove vike Radovan je ipak stao. Nije mogao vjerovati da je to šala.

I opet je to bila gruba šala.

Ćato

Školu ne spominjem, jer je to ukalupljena forma, bez puno odstupanja, pa ili znaš ili ne znaš. Ja nisam znao matematiku. U početku to nisam shvaćao ozbiljno, a poslije nisam mogao svladati nakupljenu građu. U domu se nije vodila neka briga za takve probleme djece

i nisam znao da mogu i gdje tražiti pomoć. I napravio sam nešto što mi je uvijek bilo žao – napustio sam školu. Odmah sam se mogao zaposliti u jednoj trgovačkoj firmi u knjigovodstvu. Dobio sam neke kartice, koje sam listao, upisivao podatke i na kraju mjeseca dobio plaću. Toliko novaca nikad nisam imao! To je kao onaj vic o povećanju gradnje željezničkih pruga u Albaniji u to doba, kad su novine pisale da se gradnja pruga u Albaniji povećala preko 1000 %, kad su gradila pruga Drač – Elbasan, a do tada nije bilo ni metra pruge!

Bio je to lak posao za tolike pare. Tako sam radio dva mjeseca. Tati sam rekao da sam se zaposlio (ne da sam napustio školu!). Tražio je da dođem kući i tu radim. Poslušao sam. Ali – u selu se nije imalo gdje raditi. Treba raditi u tvornici u Brodu. Poslušao sam. Dobio sam posao sličan onom u Vinkovcima – upisivao sam podatke u kartice. Onda sam upisivao podatke u kartice u kotlarnici, gdje se kotlovi za lokomotive zakivaju pneumatskim čekićima i gdje je nepodnošljiva buka. Onda sam upisivao podatke u kartice u drugoj smjeni u kotlarnici gdje se kotlovi... Onda sam poludio. Pa ja sam lako pristao upisivati podatke u kartice u tvornici, iako sam morao na posao pješačiti dva sata, te dva sata kući nakon posla. Radio sam mjesec dana kad sam to isto morao prihvatiti raditi u kotlarnici, gdje je buka od zakivanja tako velika da ne čujem sebe kad vrištim. A onda sam morao prihvatiti da to isto radim u drugoj smjeni, od 14 do 22 sata. Kući sam jedva hodao. Po selima nikog živog u to doba, samo psi pušteni s lanca. Njih sam se jako bojao.

U vrijeme kad sam radio u drugoj smjeni, mrtav umoran bih najčešće legao bez večere, odspavao do jutra, ujutro istjerao krave na pašu, a u podne krenuo na posao u Brod. Tako sam izdržao četiri mjeseca.

Novac od plaće sam davao ocu za potrebe kuće, ja sam dobivao pivsku bocu mlijeka za užinu, svaki dan, a nedjeljom sam se mogao odmoriti.

Shvatio sam da mi je otac zahtjevom da radim u Brodu dao jasnu poruku da se mogu odlučiti hoću li nastaviti takav besperspektivni posao i mučiti se u životu ili ću ići dalje u školu i u životu postići nešto više boljom kvalifikacijom.

Na livadama sam se družio i s drugim «govedarima», koji su čuvali svoje krave. Iako sam većinom poznavao te dečke iz osnovne škole, otuđio sam se od njih i nisam imao što puno s njima razgovarati. Ali, ako bi i pitali što o meni, gdje sam sve ovo vrijeme bio, što sam radio, nisam im ni slovom naznačio da sam bio kod popova u školi, da sam bježao pred partizanima u Austriju, da sam bio u logoru. To je bila moja tajna.

Kod krava sam imao vremena za razmišljanje što ću dalje činiti. Tu sam se sretao i s Ivicom, mojim bratićem iz Grabarja, te Lukom, njegovim susjedom. I oni su išli u gimnaziju u Brodu i željeli su nastaviti školu. Na jesen mi se ukazao spas – otići u školu!!!

Tehnička škola u Titovoj Korenici (1947.)

Novine je u to vrijeme, naročito na selu, bilo teško imati, i još teže pročitati. Meni se desila ta prilika i zapazio sam poziv za upis u neku školu u Zagrebu. Pokazao sam im i odlučismo da odemo tamo, iako nismo točno ni znali što to znači «Industrijska škola». Pisali smo im i, mislim, da smo dobili i željezničke karte do Zagreba, pa jednog dana odosmo. Bilo je mnogo mladih, sve muških. Spavaonica kao poljana, krevet do kreveta. Došljake, koji su imali dužu kosu se hvatalo i na silu šišalo na nulu, za kaznu i opomenu drugima. Tko ne bi ukazao dužnu počast Titovoj slici odmah je javno obilježen i kažnjen isključenjem iz društva, što mu dođe kao zatvor. Kažnjavali su se oni koji bi se prekrizili. Hlače, koje su se nekima činile da su po «američkoj» modi, odmah bi se parale. Mi trojica smo to osjećali kao teror. Pokupili smo se i s našim zavežljajima otišli. Bilo kuda. Ovo nije za nas.

Još u Zagrebu smo nekako saznali da se otvara tehnička škola u Titovoj Korenici. Kome sad da se obratimo? Bio s nama još i Nikola, Dalmatinac je bio, i kaže da idemo u Ministarstvo teške industrije. Zgledasmo se, ali krenusmo. Pronašli smo i to ministarstvo i tražimo portira da idemo ravno kod ministra. Najavio nas je i pustio. Ispričasmo što smo vidjeli, čuli, rekli da nam takva škola ne odgovara i da želimo «pravu» školu. Kakva je to prava škola, ne bismo znali reći, da nas je pitao. Pristali smo na prvo što nam je ponudio, a kasnije nam reče da drugih prijedloga i nema. To je Tehnička škola u Titovoj Korenici. Sve druge su popunjene, ova nije, jer je u osnivanju. Još nam dade vozne karte za vlak do Broda, a kad nas pozove, poslat će i karte za vlak do Vrhovina u Lici, odakle ćemo se morati snaći da bismo došli u Korenicu, udaljenu četrdeset i pet kilometara.

I eto nas opet «za kravama» u livadama. Sastanemo se i maštamo što sve ta škola može značiti, što ćemo naučiti i što će nam pružati.

I dočekasmo poziv. Došao je mjesec dana kasnije od početka drugih škola, jer je naša škola «bila u nastajanju», kako je rekao ministar teške industrije. Mi trojica spremismo svoje koferiće i slijedećeg dana krenusmo put Titove Korenice. Bilo je divno. Nema više rada u polju, nema više upisivanja podataka u kartice uz nesnošljivu, zaglušnu buku, nema više krava, cijepanja drva, kopanja, i svačeg drugog!

Dočekali smo vlak i teško se ugurali u vagon, koliko je vlak bio krcat. Cijelim putem smo stajali, stalno držeći svoje koferiće u ruci. Kotači vlaka su jednolično kloparali. Kasno listopadno sunce već je bilo na zalasku kad smo u Zagrebu pronašli vlak koji ide kroz Vrhovine. Pošto je vlak odavde polazio, našli smo i mjesta za sjedenje. Izmoreni stajanjem i držanjem kofera u ruci, ubrzo smo, poslije polaska, zaspali.

U neko doba noći sam se probudio i prodrmao ostalu dvojicu. Bilo je tamno, vani mrkla noć, bez mjesečine, u vlaku nigdje nije bilo svjetla. Ne znamo gdje smo. Ne znamo jesmo li već prošli Vrhovine. Ljude oko sebe budimo, pitamo, ne odgovaraju, ili ne znaju ili se ne daju probuditi. Lokomotiva dahće, mora da je uzbrdica, znači, u brdima smo. Na prvoj stanici samo dva svjetlašca – jedno u prometnikovoj ruci, drugo na stolu u njegovoj sobici. Kroz prozor ga pitamo za Vrhovine. Smirili smo se kad smo čuli da se još imamo voziti. Zbog gužve u vagonu napustili smo sjedala i izgurali se do vrata i čekali i čekali da «dode» naša stanica.

U Vrhovinama je izišlo nas pet putnika, dva su nestala, bili su, valjda, mještani, a mi trojica ostadosmo sami. Otppravnik nam reče da prijevoza za Korenicu nema do sutra po podne. Magla je i hladno. Što ćemo? Obilazimo oko stanične zgrade. Netko u mraku nabacuje cigle, znamo po zvuku. Došavši bliže zvuku razabiremo čovjeka kako ubacuje cigle u kamion, jednu po jednu. Pozdravimo ga i pitamo kud idu cigle.

-U Korenicu, reče prestavši ubacivati.

-A da l bi i mi mogli u Korenicu? - upitam plaho.

-Ako vas šofer bude htio povesti, reče čovjek.

-Pa, recite mu koju riječ, recite mu da nas poveze, usudismo se predložiti. Da ga udobrovoljimo, Ivica izvadi bocu rakije i ponudi mu. Dobro potegne a bocu ne vraća. Dobro potegne i dugi put.

-A odakle ste? I šta ćete vi u Korenici? Pa, tamo nema ničega!, razvezao mu se jezik.

-Pa, ićemo tamo u školu, - ohrabri se Luka priznati.

-Ma, nema tamo škole! Ustvrđi i još jednom dobro potegne.

U tami se zgledasmo zbunjeni, ne snalazeći se. Čovjek nam dobaci:

-Onda, očete l u Korenicu ili ne? Skačite na cigle!

Uzverasmo se a čovjek uđe u kabinu, uključi motor i svjetlo i – krene.

-Pa, on je šofer! – zaključismo. Kamion je drndao na neravnoj cesti, cigle su se micale i namještale, sjedenje je bilo nemoguće, pa smo pokušavali naći položaj koji nas

najmanje boli. Da izdržimo (bio nam to je dobar izgovor) i mi se latismo boce. Koliko se moglo vidjeti šofer je potrošio pola boce. Otpismo po gutljaj, više nije prijalo, - zabrinuli smo se kako će pijani vozač – a mora poslije toliko rakije da je pijan – kako će moći upravljati kamionom. No, vidjeli smo da mu to ide, pa nas je strah minuo. Pa smo potegnuli još jednom.

Vozili smo se cestom, koja je jako vijugala, prolazila kroz kamene predjele, pa kroz šumu, čas uzbrdo, čas nizbrdo. Bilo je dobro hladno i smrzli smo se i nažuljali na ciglama. Koferići su se izžuljali, pa i proderali, jer su bili od papira.

Kamion je odjednom stao. Pogledamo preko kabine, svjetlo reflektora ne obasjava ništa, ispred je sve crno. Kamion krene natraške, zastane, pa malo naprijed, pa nazad i tako nekoliko puta. Prestravili smo se ne znajući što se događa. I onda otpočne normalna vožnja. Bacimo pogled unazad u tamu i vidjesmo da je to bila jedna serpentina, a kraj ceste je crna provalija. To se ponavljalo pet – šest puta. Zatim je nastala ravna cesta. Odahnuli smo. Naš pijani vozač se nije na serpentinama survao ni u jednom zavoju!

I tako smo nakon oko tri sata žuljanja na ciglama stali. Vozač ugasi svjetla i izađe iz kabine.

-Silazi! – reče i ode svojim putem u mrak.

Gledamo okolo. Ništa se ne vidi. Nigdje nema svjetla. Ne znamo koje je doba noći, nemamo sat. Ne znamo kuda da idemo, komu da se javimo. Oko kamiona brda cigle. Preko toga se ne može hodati. Svejedno, odavde moramo izaći, bilo kuda! Noć je bila mrkla, bez mjeseca i zvijezda, ali smo ipak našli stazu po kojoj smo iz brda cigli izašli. Našli smo i cestu, ali nikog u blizini. Nailazili smo na porušene kuće, osim jedne, koja nije imala ni vrata ni prozore i gdje smo se zavukli u jednu prostoriju u prizemlju i tamo dočekali jutro.

Upravo je to bilo mjesto gdje smo se trebali javiti, dom učenika, učenici su bili po spavaonicama na katu, isto tako bez prozora i vrata. Kad su nas ujutro otkrili upraviteljica i ekonom, seljačkog izbrazdanog lica, prihvatili su nas, uveli u spavaonicu gdje smo dobili mjesto u slami na podu, jer kreveta nije bilo. Šuškanje slame je pokazalo da se dečki bude. Neki su se u slami nalaktili i radoznalo nas promatrali. Brzo smo se upoznali.

Pomalo su svi poustajali i odlazili, s ručnikom u rukama, van. I nas trojica smo izvadili svoje ručnike i pošli za njima.

Dom je bio od ceste povučen desetak metara, preko ceste česma s bogatim izvorom vode, a okolo su kuće, većinom porušene, a onih nekoliko u kojima su se kretali ljudi, vidjelo se da su složene od ruševne cigle i natkrivene koječim. Na česmi smo se smjenjivali na umivanju, a poslije umivanja smo otresali kapljice vode naprskane na hlače i cipele. Kad se s česme pogleda dom je izgledao velik, a da je imao vrata i prozore, bio bi za nas pravi dvorac.

Doručak smo imali u drvenoj baraci pored doma. Čaj i komad kruha. O podne ručak, treba ga dočekati na čaju. Bilo je hladno. Naši drugovi su se zadržavali u sobi, gdje je u jutro ipak bilo toplije. Škole još nije bilo, nije bilo direktora ni nastavnika. Mi smo bili slobodni da, dok ne zatopli, ležimo u slami i razgovaramo. Tu smo našli i Željka iz Vinkovaca, pa nekoliko drugova iz Podravine. Enver je bio iz Bosne. Najviše je bilo Ličana i Dalmatinaca. Tako smo se upoznawali i svi pomalo znali sve o svima.

Osim što nitko nije znao moju tajnu koja je bila u meni tako duboko zakopana da o njoj nisam ni mislio. I nitko nije mogao znati za nju!

Dom i okolica

Kad je zatoplilo izađosmo pred naš dom. Obiđosmo ga sa svih strana. Iza doma je bila stara drvena baraka, za drva. Dalje su livade, sve daleko do podnožja planine Plješivice.

Nedaleko od česme bila je mala zgradica, prazna, a nova. Tu će biti električna centrala. Agregat još nije stigao. U mjestu nema struje, pa svaki život utihne prvim mrakom. Imali smo vremena na pretek pa smo se uputili prema planini. Nakon pola kilometra pronašli smo potok. Livadama smo gazili visoku, bujnu travu, kad legneš, ne vidi te se. Naišli smo na puževe, žabe, a i zmijske. Planina je, gledano od potoka, izgledala strašno visoka i nisam poželio da je ikad prijedem. Potok nismo mogli preskočiti, nikakav mostić nismo našli pa smo se vratili.

Za ručak smo dobili krumpirovu juhu s komadićem crnog kruha. Juhu smo posrkali, a kruh spremili u džepove, da možemo kasnije zavaravati glad. Poslije ručka smo pošli na Mrsinjsko. To je brdo koje se uzdiže odmah iza česme. Nije šumovito, nije veliko, samo kamen, trava i pokoji grm. Nije ni strmo, pa smo se mogli lagano uspinjati. Tu smo svakodnevno dolazili na pričanje, lunjanje, izležavanje. Nismo bili svjesni koliko nam je taj čisti zrak koristio zdravlju.

Lala

Odmah iza česme, desetak metara, neposredno prije početka brda, našli smo jednu špilju, koja se vertikalno spuštala. Nije bila duboka, nekoliko metara, a izgleda ni opasna, jer nije bila ograđena. Svejedno smo pazili kad smo bili u blizini.

Malo ponad česme jednog dana na travi spavao je Lala. Cipele izuo i posložio pored sebe. Napivši se na česmi, naiđe Željko do špilje i, vidjevši gdje Lala spava, priđe i počne ga, skriven iza grma, gađati kamenčićima. Kad se ovaj konačno probudio i spazio Željka, ljut, zgrabi prvo što mu se našlo pod rukom, - cipele i zahiti jednu po jednu na njega. Ovaj izbjegne obje i otrči do česme. Lala, onako bunovan, potraži cipele, ali nađe samo jednu. Druge – nema. Propala u špilju.

-E, kupit ćeš mi nove cipele, majmune jedan! – ljuti se Lala.

-Kupit ti mogu samo stare. Ove su ti bile posve iznošene! – još ga zeza Željko. I priđe špilji, stalno se prepirući s Lalom koliko su to istrošene cipele bile. Onda se Željko spusti u špilju i vidi cipelu, zastala pod kamenom, pa je sakrije pod kaput. Sjeli su na travu neprestano se svađajući kakve cipele to treba Željko kupiti. Kad im je bilo dosta pođu u dom, Lala naprijed, Željko iza, na udaljenosti par metara.

-Ama, baš iste, kao ove što su bile! – Lali je već bilo dosta. A Željko izvadi cipelu ispod kaputa i upita:

-Je li ovakve?

Kad se Lala okrenuo i vidio svoju drugu cipelu u Željkovim rukama, riknu nekoliko psovki i pojuri na njega, a ovaj je bio spreman, ispusti cipelu i trk! Jurili su po Mrsinjsko dok im obojici nije dosadilo. Na kraju su sjeli zajedno i smijali se uspjeljostima.

Vukovi

Dan za danom je tako prolazio, bivalo sve hladnije, a prozora i vrata još nema. Jedne svijetle mjesecine noći nas probudi zavijanje psa. Zapravo, više pasa se javljalo, jedan za drugim ili zajedno. Bili su blizu. Nagrnemo se na prozor bez prozora i vidimo ih nekoliko oko česme i kod špilje.

-Ma, nisu vam to psi, to su vukovi! – reče jedan Ličanin. – Poznam ih ja.

Vuka sam vidio u zoološkom vrtu, ali nikad ga nisam čuo kako zavija. Ličani su odmah počeli priču:

-Sad će oni, sad ili noćas, kroz vrata bez vrata, pa u našu sobu. Ko je pri vratima, nek se pomoli Bogu!

Vjerovao sam, želio sam vjerovati, da se vukovi ne će usuditi zaći u kuću, među ljude, nije još takva glad među njima, snijeg je još daleko. No, ipak mi se steška kad ih čujem. Često su se tako javljali i dolazili sve do česme.

I jednog dana smo dobili vrata i prozore. Tražili smo majstore da prvo montiraju vrata. Kad smo im objasnili zašto, smijali su se. A koji dan kasnije smo dobili i drvene krevete na kat. Nisam bio brz da izaberem krevet negdje u uglu, za svaki slučaj, već me dopao kraj vrata, na sreću, na katu. Jedan od još sporijih, a možda je bio i hrabar, dobio je smještaj u krevetu ispod mene. E, sad se moglo živjeti! U sobi je preko noći postalo toplije. Prozori se nisu otvarali, pa smo čuli vukove koji su bili na česmi, one dalje nismo

Zabava

U domu su bili i učenici osnovne škole, dječaci i djevojčice, svaki u svojoj spavaonici, a u učionici su bili izmiješani. U školu su išli do podne, popodne učili, a navečer bili slobodni, dok ne postane mrklo da se više ništa ne vidi. Pred spavaonicama je do stepenica bio veliki prostor, pa smo tu zajedno igrali Kozaračko kolo. Nije nam smetalo što se baš ništa ne vidi, bili smo veseli. A to da se baš ništa ne vidi iskoristili smo nas nekolicina da izvedemo jednu psinu. Kako je kolo puno pjesme, a svi se drže za ruke, dvojica naših su prekinuli kolo na jednom mjestu i uhvatili se u kolo jednom rukom, a drugom držeći žicu. Ja sam okrenuo ručicu starog induktorskog telefona, kojeg smo imali od jedne predstave u domu, pjesma se prekinu s vriskom pa nastade graja. Ona dvojica ispuste žice koje su držali u kolu, ja ih smotam i nitko nije shvatio odakle grom, jer nije bilo munje!

Škole još nije bilo, a počeo je Studeni. Hrane nam je odavno nedostajalo. Jedva smo čekali da se naoblači i padne kiša, bolje što jača, pa da prestane izjutra. To nam je bilo idealno. Tada bismo se uputili na livade, štapovima zavrtili travu i kupili – puževe. Kako su bili dobri i veliki ti puževi. Iza kuhinje u šupi smo našli i spremili za ovakvu priliku deset litarsku praznu konzervu od američkog margarina, napunili je puževima, nasuli vodom iz potoka, naložili vatru i – čekali da provrije. E, kad smo i to dočekali, vodu smo izlili i puževe vadili iz kućica, stopu otrgali ili odsjekli, tko je imao nož, pa naticali na vrbovu šibu, koja je bila ražanj. Kraj vatre smo poboli vrbove rašlje, poslagali ražnjeve na rašlje, pa pekli, bez ulja, masti, brašna i soli. Kako mesa u menzi nismo vidjeli, ovo nam je bila najslađa mesna gozba.

A desi se da netko dobije i paket od kuće. A tu je bilo svačega, još boljeg od puževa. Samo, primalac je jedva stigao omastiti brke, jer je navalica bila povelika. Onda je netko izmislio da paket odnese s pozvanim društvom u Mrsinj, pa su se tamo gostili. A i tome se doskočilo, jer su ih promućurni znali na tim mjestima sačekati, pa nisu mogli, iz drugarskih razloga, biti odbijeni. A onda se i tome doskočilo, jer su neki još promućurniji u pošti uhvatili vezu s poštaricom i ona ih je osobno, diskretno, obavijestila o pošiljci, pa je društvo otišlo u Mrsinj, a primalac je s pošte diskretno odnio paket na dogovoreno mjesto.

Početak škole

Dočekali smo i početak škole. Pojavio se samo direktor. Sastali smo se o saznali da dolaze čak tri profesora: za srpsko-hrvatski, matematiku, fiziku, mehaničku tehnologiju, elemente strojeva i tehničko crtanje. Od ministarstva je dobio novce i naručio nam raznu odjeću, cipele, mantile, drva za loženje u domu i razredu, hranu. Obzirom na posvemašnje siromaštvo u svemu nismo ni mogli ni znali očekivati puno od ove škole, ali smo željeli i htjeli nešto naučiti za zvanje i život, jer nam nema druge želimo li preživjeti.

Struje još nije bilo, pa, iako smo u školu išli do podne, učenje nismo mogli dovršiti za svjetla dana, već i na večer, za što smo dobili petrolejke. Vježbe, sastavi, tehničko crtanje, - sve smo radili marljivo, iako nam je uz petrolejku bilo naporno, i to nam je pomoglo da smo do kraja godine smanjili zaostatak.

Jednog dana je u centralu stigao agregat. Bio je velik, za uličnu rasvjetu i ono malo zgrada u kojima se stanovalo bio je dovoljan, kako se kasnije čulo. Njime je rukovao majstor Kusulja, koji je kasnije, kad smo dobili nekoliko manjih strojeva, bio nastavnik praktične obuke. Ali je postojao veliki problem. Agregat nije imao uza se pokretački akumulator, pa se startati moralo kurblo za četiri čovjeka. A kurbleri smo bili mi, jer se u cijelom mjestu na večer nije moglo na ulici naći četiri čovjeka. I tako smo kurbli po rasporedu.

Pri svjetlu je bilo divota učiti i crtati. A da ne spominjem kako se uz svjetlo lijepo igralo Kozaračko kolo. Kad se u deset na večer trebalo gasiti svjetlo, majstor bi triput isključio svjetlo, pa smo na brzinu skakali u krevete. Pet minuta iza toga nastaje mrak.

Jedne kasne večeri, centrala se davno ugasila, Ruda je, budan, ležao u svom ležaju, na drugom katu kreveta, pod samim stropom. Uđe Enver i mljacka.

-Ko je, što jedeš? Šapatom se javi Ruda.

-Jedem sira. – Enver nije rekao tko je.

-Daj malo, - tiho će Ruda.

-Evo! Samo zini! – Enver će njemu i između kreveta se popne do Rude pa mu, u otvorena usta, ugura žabu, koju je, samo on zna gdje i kad, za tu priliku, uhvatio. Dok je Ruda krkljao i čupao iz usta nešto živo, dotle je Enver već bio u svojoj spavaonici u krevetu.

Eugen

Eugen je bio dečko od akcije i organizacije. Bio je Židov. Vodio je brigu da se pravedno podijeli odjeća koju je direktor kupio, zagovarao je kod njega naše potrebe, a zauzimao se kod ekonomista da dobijemo bolju hranu i uvjeravao ga da je on kao ekonom to dužan napraviti. Ekonomu se to nije sviđjelo pa ga je tužio u komitet partije. Eugena su pozvali tada u komitet i naredili da se hitno s roditeljima povuče u Izrael, inače će ga pojesti noć. On je to ozbiljno shvatio i sutradan je otišao iz Korenice, a da to nismo ni znali. Osobno nam je ispričao prigodom proslave 40. godišnjice mature kako su ga u komitetu saslušavali i prijetili njemu i roditeljima ako se s njima odmah ne iseli.

Željko

Kad su vani pali snjegovi, dobro se smrzlo, a mi smo u sobi imali veliku kaljevu peć, koja se tijekom zime nije gasila. Kako smo učili o visokim pećima za taljenje čelika, koja se nikad ne gasi, prozvali smo je - visokom peći. Domaćin visoke peći je bio Željko, jer je spavao do same peći, pa se najljepše grijao, ali je imao zadaću peć stalno puniti drvima.

U školi smo za vrijeme tehničkog crtanja crtali razna tijela, kocke, stošce, piramide i složenije oblike i učili prostorno shvaćati tijelo i kako ga prikazati na papiru. Meni se to činilo prejednostavno i profesor mi je dozvolio da u domu crtam konjić, dio tokarskog stroja, složen po obliku i sastavu, na pravoj velikoj crtačoj tabli. Drugovi su poštovali moj rad, nitko nije iz zlobe zaparao papir. Taj moj rad je profesor vrednovao tako da mi je povjerio izradu više od stotine tehničkih crteža za svoju knjigu koju je spremio o elementima strojeva. Još sam Željka dobio za pomoć, pa smo u školi crtali do kasne noći. Svaku noć, na povratku u dom, mislili smo na vukove. Bilo je zimsko doba, snijega je bilo u izobilju, a ni jakih vjetrova nije manjkalo. Tada smo bili dobili zimske kape s prorezima za oči koje su nas štatile od snježnih iglica koje su se zabadale u oči, pa smo cestom hodali posve zatvorenih proreza. Željko mi se dugo rugao kad sam naletio na banderu, s ispruženim rukama naprijed, i uzviknuo «pardon!». To se crtanje otešlo mjesecima. A kad je bilo gotovo, profesor nas je bogato nagradio.

Subotom smo u dvorani za fiskulturu organizirali kulturnu zabavu s plesom. Malo je djevojaka bilo, ali je bilo ugodno i vidjeti ih. Kaligaris je svirao svoju harmoniku i to nam je bio jedini instrument. Kad bi on zaplesao, svirao je Jago. Osim kulture na plesanju bavili smo se kulturom na satu srpsko-hrvatskog jezika – čitali smo odlomke klasika, pisali sastave na određenu temu ili, pak, na slobodnu temu. A to, na slobodnu temu, to je bila strahota! Ne pada ti ništa na pamet a vrijeme prolazi. Kad imaš određenu temu, imaš uzak izbor, pa se lakše odlučiš.

Slobodni sastav

Jednom nam je naša profesorica Maja zadala sastav na slobodnu temu. Dugo nisam znao o čemu bih pisao. Sjetim se, ne znam kako, jednog svog doživljaja iz ranog djetinjstva, kad sam doživio da je moj tata ubio sjekirom našu kravu, koju sam volio, jer sam je čuvao na paši. Naslovio sam je s «Mali Dondo». Napisao sam kratko jer mi je ostalo malo vremena, ali dovoljno da je završim. Odahnuo sam. Jedna obaveza manje!

Na slijedećem satu profesorica je donijela ispravljene sastave. Prozvala me i čestitala na izvrsnom sastavu, kojeg je pročitala pred svima. Bio sam zaprepašten i ponosan. Koji dan kasnije mi je preporučila da napišem još koji sastav u ovom stilu, jer ima izgleda da me direktor pošalje s tim sastavima u Zagreb na savjetovanje u klub mladih književnika Hrvatske.

I za koji tjedan iza toga me direktor zaista poslao. Koja su to sad vrata koja se otvaraju preda mnom! Prijavio sam se na adresi kluba književnika. U zgradi s puno soba odvedu me u sobu kod Ervina Šinka. Drugi su bili s drugim književnicima. Bilo nas je nekoliko u grupi. Svatko je čitao po neki svoj sastav. Onda su uslijedili razgovori, savjeti i upute, preporuke što da čitamo zbog vlastitog usmjerenja i slično. Pun emocija i zadovoljan doživljenim vratio sam se kući, u dom, gdje sam o svemu govorio u razredu.

Kasnije ja jesam nastavio pisati, ali i prestao, opterećen bremenom preživljavanja.

Krađa pet krumpira

Najradosniji smo bili kad su se snjegovi otopili i sunce ojačalo. Opet smo mogli izlaziti u livade i Mrsinj. Planirali smo uskoro u puževe da popravimo jelovnik. No, Željko je drugim načinom to htio učiniti. Kad je u kuhinji čistio krumpir, to smo uvijek sami obavljali, sakrio je pet krumpira u džep s namjerom da ih kasnije negdje na livadi ispeče i pojede. To bi bio dobar zalogaj da ga nije netko iz grupe čistača krumpira otkucao predsjedniku omladine. I onda je počeo – slučaj. Bilo je tu i optužba i saslušanje i osuda – da mora napustiti dom. To znači napustiti i školu. Slučaj je poprimio dramatične razmjere – Željko je sutradan sa spakiranom prtljagom čekao autobus za Vrhovine, kad stiže predsjednik omladine i saopći mu da mu je kazna pretvorena u – uvjetnu.

Posjet Plitvičkim Jezerima

Naša «visoka peć» gorjela je cijelu zimu, dan i noć. Kad je došlo toplije vrijeme, svečano smo je ugasili. Iako nismo imali slobodne subote, odlučili smo nekoliko nas da odemo nedjeljom vidjeti Plitvička jezera. Pošli smo vrlo rano, propješačili dvadesetak kilometara do tamo. Neki su malo sporije hodali, pa su zaostali, a mi «napredniji» smo im putem na štapovima postavljali kojekakve simbolične «hajdučke» znake, da znaju da smo tuda prošli i da nas slijede. Hodanje nam nije bio nekakav napor, kad se umorimo bilo nam je dosta sjesti, pojesti što je kome ostalo od onog što smo dobili na put i krenusmo dalje. Na samom jezeru su zgrade hotela i stambene zgrade bile ili porušene ili veoma oštećene. Nismo skoro nikog sretali. Lunjali smo oko nekoliko jezera, naišli na jednu špilju, radoznalo ulazili dokle se vidjelo. Stijenje iznutra je bilo crno. Kasnije smo čuli da su Nijemci u špilji imali skladište goriva, koje je, očito, bilo zapaljeno. Tu sam spazio jedan reflektor razbijenog stakla, ali sijalica je bila čitava. Ponio sam je u dubokom džepu hubertusa.

Umorni od cjelodnevnog landranja krenemo kući. Ubrzo nas stigne noć. Imali smo sreću da nam je mjesec obasjavao put svojom blagom svjetlošću. Kad smo stigli u dom, naši su već spavali.

Sutradan sam zamijenio sijalicu na «lusteru» u našoj učionici jer je ona s Plitvica bila je puno veća od one u lusteru. Luster je bio nekakav limeni obruč na koji smo prigodom kakvog slavlja vješali kićanke oko sijalice. Kako su sve naše sijalice bile uvijek uključene, čekali smo noć da centrala počne raditi da vidimo efekt od tog. Naši stolovi nisu bili neposredno pod lusterom, jer nam je, zbog crtanja, svjetlo moralo dolaziti iskosa. To je bila neplanirana sreća.

I dođe svjetlo. To su biblijske riječi, ali svjetlo je zaista bilo biblijsko – nismo od jakosti mogli gledati, - kroz prozor je osvijetljena bila sva škola na priličnoj udaljenosti. Radovali smo se i bili sretni da imamo pravo svjetlo za rad. Nakon minutu, dvije, još jače bljesnu, pa se ugasi uz muklu eksploziju na podu. Prepali smo se. Oči su nam bile zaslijepjene od jakog svjetla, i duže vrijeme nismo ništa vidjeli. U susjednim spavaonicama se začula cika i graja. I u cijelom domu je nestalo svjetla.

Kad smo se sabrali i zapalili petrolejku, vidjeli smo skršen limeni luster, razbijenu sijalicu i rasuto staklo. Luster je bio obješen direktno za strujnu žicu u stropu, žica se istopila od kratkog spoja u sijalici, jer drugog kratkog spoja nije moglo biti. Pametni Ruda je odvio grlo sijalice i prinio svjetlu petrolejke, nešto je našao zapisano na sijalici i nasmijao se:

-Budale, pa to je bila sijalica snage 500 vata, ali za napon 110 volti!

Pokunjili smo se, ja naročito, jer su me smatrali boljim znalцем struje.

Nagradni odmor na moru

Na kraju školske godine smo Krnjo i ja bili nagrađeni za odličan uspjeh ljetovanjem na moru, deset dana, i to u Korčuli. Direktor nam je dao vozne karte za noćni vlak za Split, na koji ćemo ući u Gospiću. Nosili smo svoje koferiće i autobusom se klimali do Gospića. Na željezničkoj stanici, prije ulaza u vlak, primijetim da su Krnji pukle hlače posred tura. Bio je prilično zbunjen, ali ništa nije mogao nego ušao sa mnom u vlak. U vlaku nije bilo nikakva svjetla, pa je, što se hlača tiče, bio miran. Ujutro smo stigli u Split i nađemo, prema uputi direktora, brod za Korčulu. Ukrcamo se, a na brodu puno djevojaka, vidimo - poznaju se, razgovaraju i smiju. Krnjo drži leđa okrenuta moru, a ni ja se nisam ugodno osjećao, bio sam loše obučen, s nikakvim cipelama. Vrijeme je bilo lijepo i mirno pa je plovidba bila ugodna. U Korčuli se djevojke iskrcaju, mi pričekamo da budemo posljednji. Putnici su se već razišli i djevojaka više nije bilo, otišle su, pa smo se lakše osjećali. Pošli smo potražiti dom gdje se moramo javiti. Našli smo ga i odvedu nas direktorici. Tu smo doživjeli šok!

-Ministarstvo je odredilo da u ovaj dom idu djevojke! – kaže nam direktorica.

-Pa, mi imamo uputnicu za vaš dom, - branimo se.

-Ma, niste vi krivi, ministarstvo je to odlučilo prije par dana i obavijestilo sve škole.

Vi ste trebali ići u Zadar.

Zgledali smo se. Što sad?

-Ali mi nemamo novaca za karte do Zadra. – zakukamo.

-Dobro, skupit ćemo, nekako, nadam se. – kaže direktorica.

-Može li još danas da odemo što prije? – upita Krnjo iz svojih razloga.

-Ne možete danas, brod imate tek sutra o podne. – objasni direktorica.

Ajoj! – otme se Krnji.

I odvede nas ravno među djevojke, u blagovaonicu. Velika prostorija, tri reda stolova, djevojke zašute kad smo ušli. Krnjo je ulazio postrance. Direktorica im se obrati:

-Ovi dečki su pogrešno upućeni, nemaju novaca i sutra moraju za Zadar. Odgajatelji i ja ćemo skupiti nešto novca, ali to ne će biti dovoljno, pa vas molim da i vi pomognete.

Nastade žagor: dobro, hoćemo, nemamo ni mi. Sjeli smo za odvojeni stol i dobili jelo. Djevojke su pogledavale na našu stranu, a mi, zabili nosove u tanjur, kao – nije nas briga, a one ne znaju za našu muku. Poslije ručka one izadoše a jedna odgajateljica dade nam na volju da odemo razgledati grad, koferiće neka ostavimo u uglu hodnika, nitko ih ne će dirati.

Krnjo je rukama na turu držao sastavljene hlače i tako smo izašli u grad, našli jednu klupu, sjeli i nismo se micali do večeri. Onda smo došli na isti način, on s rukama na turu, u dom, a kod koferića nas je čekala po jedna deka. Legli smo na kameni pod, koji nije bio hladan, i zaspali.

Pošto nismo večerali, doručak nas je okrijepio, naročito toplo mlijeko. Direktorica je skupila dovoljno novaca i kupila nam karte za brod. U svoj svojoj nevolji bili smo sretni i zahvalni. Na doručku smo osjećali da nas cure sažalno pogledavaju, ali smo to izdržali i izašli s našim koferićima te se uputili u luku. Kao zavruga, Krnjo se sjeti da nije oprao zube. Vode nije bilo blizu, pa se spustimo na obalu, uzmemo iz koferića četkicu i pastu, zahvatimo šakom more i – peremo zube. Kad je trebalo isprati, vodom, nekim čudom, nije išlo. Ponovo zahvatimo vodu, opet se pasta nije mogla isprati. U tom času, iznad nas, djevojke iz doma, koje su tu naišle, nisu mogle zadržati smijeh pa nastade kikat. Osjetili smo se osramoćeni. Zgrabili smo svoje koferiće i neispranih usta požurismo da djevojkama nestanemo iz vidika, pljuckajući prokletu pastu.

Spas smo našli kad smo se popeli na brod. Vrijeme je bilo vlažno, jaka bura je vijala valove. Neisprana pasta nas nije više smetala. Brod je propadao i dizao se, a kad je

izašao na pučini obuzela me mučnina i želudac mi se dizao u grlo svaki put kad je brod ponirao. Krnjo se mučio sjedeći na nekom sanduku. Putnici su se ispovalačili po palubi, ali valovi su to pomalo ispirali, kako su se prebacivali preko palube.

Nevrijeme nas je pratilo cijelim putem. Do tada nisam plovio brodom. Ovo mi je bilo najružnije iskustvo s mora. Kad smo stigli do Zadra, nismo odmah mogli pristupiti obali da brod pristane. A kad je to uspjelo i kad smo izašli na čvrsto tlo, nisam više mogao stajati ni hodati pa sam sjeo na tlo. Bilo je mokro sjediti i morali smo otići u potragu za domom. Tamo smo se osušili jer se nismo imali u što presvući, pa nam je bilo ugodnije. Poslije obroka, u sigurnom, toplom, odmah sam zaspao.

Drugi razred (1948.)

Slijedeće školske godine se formirao u Korenici još jedan razred. Kurblanje centrale je sada prešlo u nadležnost mladih. Bilo je više stručnih predmeta i nekoliko novih nastavnika pa su nam učenje i rad bili složeniji. Prehrana se popravila i nije više potrebe livadama skupljati puževe za pojačanje.

Ničeg posebnog nije u to vrijeme bilo, osim što smo se pokazali odlučnim jednom otići kući kad par dana zbog nekog praznika nije bilo škole, a nismo stali u autobus. Bilo nas je pet – šest kad smo iza odlaska autobusa krenuli pješke put Vrhovina, udaljenih četrdesetak i pet kilometara. Bilo je prohladno, obukli smo naše hubertuse, izgledali smo jednoobrazno obučeni, kao neka vojska. Vjetar je umjereno puhao, ali nas to nije smetalo. Netko je mislio i na vukove, pa je Željko ponio svoju najvredniju stvar – karbitnjaču. Već na Pogledalu, to je ono mjesto gdje se naš šofer, pijan, mogao s kamionom i s ciglom, a i s nama, survati u ponor, uhvatila nas je noć, a tek hodamo sat vremena. Vrijeme smo iskoristili za pričanje svojih dogodovština i svatko je našao ponešto veselo, što nas je ohrabrialo, pa smo se smijali. Nekom se učini da čuje nešto u šikarju. Stanemo, oslušujemo, srce mi se pomiče u pete, a onda se netko ohrabri pa će glasno

-Ma, koji vuk! Vidiš koliko nas je! Samo nek dođe! – pa se neprimjetno uvuče u sredinu grupe. Malo poslije jedan drugi, koji je bio malo naprijed, zastane, a zastanemo i utišamo i mi, kao po nečijoj zapovijedi. Ne čujemo ništa. Onda će Željko:

-Sad ću ja svoju karbitnjaču ukresati, pa nek onda vuk priviri!

I zaista – bilo je ljepše hodati kamenim putem s puno rupa i kamenja kad ti put obasjava – karbitnjača. Prolazimo rijetka plitvička naselja, u pokojnoj kući slaba svjetlost, ima živih ljudi, dobro je znati, a na cesti nikoga. Vjetar je pojačao i bila je opasnost da se karbitnjača, koja je imala otvoreni plamen, ugasi. I Željko je spasio situaciju: upaljenu karbitnjaču je zakrilio svojim širokim hubertusom. Kad je nestalo svjetla na cesti, netko glasno izrazi svoju bojazan:

-A vukovi?

I Željko je zbog vukova držao karbitnjaču otkrivenu, na udaru vjetra, dok se ona nije, napokon, ugasila. Čvršće smo stisnuli svoje motke, koje smo nosili i poštapali se njima, jer sad moraju biti spremne na obranu od vukova! I nismo više hodali raspršeno, da budemo jači.

I za osam – devet sati, nismo imali sat da smo mogli vrijeme točnije odrediti, stigismo na sigurno – u Vrhovine. Jedinu vlak po podne je otišao a slijedeći treba dočekati do sutra po podne. Noć smo što prospavali, što probdjeli u željezničkoj stanici, tko na jedinoj klupi, tko na podu, ili na nogama.

Konačno je netko u Ministarstvu uvidio da postojanje Tehničke škole u Korenici nije bio dobar izbor, iako ga je osobno ostvario sam ministar, jer je podrijetlom bio iz mjesta

kraj Korenice. Ministarstvo nas je prebacilo u Zagreb dva mjeseca prije kraja školske godine, smjestilo u dom u Klaićevoj i produžilo nam trajanje škole mjesec dana. Čuli smo da je taj ministar smijenjen, i da je to ubrzalo odluku o preseljenju škole.

Pionirski grad (1949.)

Kako je škola išla kraju, tako je omladinska organizacija spremala odlazak na omladinsku radnu akciju. Išli bismo graditi Pionirski grad u Zagrebu. Vrijeme je brzo prošlo i po završetku školske godine nađosmo se u zagrebačkoj Dubravi, na Pionirskom gradu. Smješteni smo u jednu baraku koja je po sredini imala uski prolaz po dužini barake, a na obje strane poslagane daske na kojima smo neposredno spavali. Ništa pod tijelo, ništa pod glavu! Prvu noć nikako nismo mogli spavati. Ujutro, ukočeni, takoreći hromi, u raznim iskrivljenim položajima tijela – u zbor! Tu se slušala dnevna zapovijed, raspored dežurstava, raspored za donošenje vode, raspored za čišćenje kruga, raspored za pomoć u kuhinji (to je bio najtraženiji raspored) i, valjda je bilo još tih rasporeda. Na doručak se išlo u stroju do blagovaonice. A blagovaonica je bila u šumi: četiri stola od nekoliko neobrađenih dasaka, učvršćenih na kolcima ukopanim u zemlju. S obje strane stola drvene klupe, od daske učvršćene kao i sto, na kolcima ukopanim u zemlju. S porcijama smo, u redu, išli na kazan s hranom, tu smo dobili i komad kruha, pa smo posjedali za sto. Hrana je bila dobra i ukusna, ali je bilo nas dosta koji smo mogli još. Nekad je bilo i toga, pa nastane strka na kazan, jer repete nije bilo puno.

Radilo se vrijedno, stvarno – udarnički. Bilo je proglašeno dosta udarnika, pa je i cijela brigada, u kojoj smo mi bili jedan dio, proglašena udarnom.

Mene su zapazili da imam smisla za uređenje kruga, pa sam dobio zadatak da dam plan što se može napraviti. Nekoliko nas bismo mogli, recimo, napraviti grb Hrvatske od kamenčića raznih boja, koje smo mogli skupljati okolo i po obližnjem potoku. To im se svidjelo, ali smo morali prihvatiti i da napravimo isto toliki grb Jugoslavije. Pa, dobro, pomislim. I to možemo.

Sutradan sam počeo. Sam. Nisam mogao dobiti nikoga, jer je bilo puno posla. I kasnijih dana sam bio sam. Jedan grb je za tjedan dana bio gotov, pa sam počeo drugi. Pritiskali su me, sporo im je, pa sam radio i dopodne i popodne, kasnije i sve do uvečer.

Cink mi je došao, konačno, u pomoć. Bio je poseban dečko, veseo, šaljiv i odlično je crtao. Imao je neobičnu sposobnost da crta i lijevom i desnom rukom, često istovremeno. I pisao je s obje ruke. Razvio je te sposobnosti zbog učiteljeve šibe u osnovnoj školi. Učitelj ga je udario po prstima uvijek kad ga je vidio da piše lijevom rukom. Bio je ljevak, ali to je u ono doba bila zabranjena nastranost. Pošto smo se rano dizali i rano počinjali i završavali rad, imali smo popodne dovoljno vremena i sunca za odmor u prirodi. Cink je volio izaći na potok, sjesti na obalu i crtati pejzaže, koji se odatle mogu vidjeti. Jednog popodneva prolazeći kroz visoke kukuruze nabasam na njega, on spava, crtež i otvorene vodene bojice kraj njega. Odmah mi sijevne plan – ukrasit ću ga! Privučem se iza njega na koljenima, namočim jagodice prstiju raznim vodenim bojama i otisnem ih po čelu, obrazima i bradi. Pazio sam da nos ostane čist od boje, jer bi to mogao opaziti. Ne čudim se što nije ništa osjetio, bio je preumoran, a i boje su bile tople kao tijelo. Povučem se dalje u kukuruze i čekam da se probudi. Bilo mi je dugo čekati i gađao sam ga nasumce busama zemlje. Kad sam čuo da se pokrenuo, požurio sam u logor, sjeo i, neprimjetljiv, čeka.

Sporim korakom se približavao stražaru s puškom, na ulazu u logor. Gleda stražar njega izbečenim očima, gleda on stražara, smrknut, još bunovan, i, vidim, čudno mu je što stražar bulji u njega. Kad je ušao dublje u logor, sreo je podosta brigadira, svi su se smijali i

prolazili, a Cink je, ništa ne shvaćajući, nastavio do svoje barake. Tu je nastao urnebes i netko mu se ipak smilovao i donio mu ogledalce da se vidi u njemu. Bio je ljut i dugo se vremena prijetio «onom ko me je namazo». Kad ga je prošlo rekao sam mu i smijali smo se zajedno.

Usred tog mjesec dana rada dobijem brzjav da mi je tata umro i dobijem dozvolu (pazite – morao sam «dobiti dozvolu») da odem na sprovod, s obavezom da se vratim. I vratio sam se. Ostao sam kod kuće svega dva dana. Tata je bio bolestan i očekivalo se da će umrijeti, pa smo to lakše podnijeli.

Ljetovanje u Puli

Poslije završetka rada na Pionirskom gradu «koreničani», tako su nas zvali, dobili smo od škole dva tjedna ljetovanja u Puli. U moj koferić smo Željko i ja spremili što smo imali, ja četiri kuhana jaja, malo kruha, a Željko, opet, svoje, onda sam u koferić stavio zaduženi šestar, nisam ga mogao nikome predati u školi, te još neke sitnice, pa smo svi, s prtljagom u sredini, stajali na peronu Zagrebačkog kolodvora i čavrljali veselo čekajući vlak. Prošetavali smo se i sve razgledavali, sve nam je bilo zanimljivo vidjeti. Konačno dođe vlak i mi se strkom uguramo u jedan vagon. Kad je vlak krenuo navalismo na jelo. Dovikujem Željku da otvori koferić, sad ću ja doći kod njega. On me gleda.

-Pa, zar nije koferić kod tebe?

Ja prottnem. Navaljujem:

-Ti si bio blizu, trebao si ga unijeti u vlak!

-A ja sam mislio da ćeš ti.

I tako smo ostavili koferić na peronu. Nije mi do jela, onih jaja, već me brine kako ću pravdati i platiti šestar. S nama je bio jedan naš profesor i iznijeli smo mu naš problem. Da nas utješi, reče da će iz Ljubljane zvati kolodvor u Zagrebu i zamoliti da sprema kofer. Izašao je u Ljubljani i vratio se kad je vlak već polazio. Nije uspio dobiti pravu osobu, ali će to pokušati iz Pule gdje ne će biti ograničen vremenom.

U domu u Puli je telefonom našao skladištara izgubljene robe na kolodvoru u Zagrebu, ali to nije puno pomoglo, jer je skladištar kukao da zaboravljene robe ima na stotine i da on ovako ništa ne može riješiti.

Pomirio sam se s tim da šestar više ne ću vidjeti, a za koferić mi nije stalo. I tako je bio prošupljen od vožnje na biciklu od Podcrkavlja do Broda. Uživao sam u moru i dva tjedna brzo prodoše. Vlakom smo se vraćali svaki u svoj kraj i ja sam imao direktni vagon za Beograd. Sa mnom su bili i Ivica, Željko i Luka. Svi smo išli do Broda, a Željko je produžavao do Vinkovaca. U Zagrebu smo se sjetili kofera, ali pošto sam to prebolio, nisam želio sići da gubim vrijeme s onim skladištarom.

Nađeni kofer

Kod kuće sam bi oko mjesec dana a onda smo se Ivica, Luka i ja pokupili i pošli u Zagreb. Na željezničkoj stanici u Zagrebu, kad smo sišli s vlaka, ova dvojica me počnu zezati za kofer, da, kao, sad imam priliku da to sad dovedem do kraja, da pritisnem tog skladištara, da pregledamo te knjige od onog dana kad smo odlazili u Pulu, i sve tako, kroz šalu me isprovociraju i ja se odlučim otići potražiti kofer.

Skladištar otvori knjigu, nađe datum i imam što vidjeti: desetak kofera, puno više kišobrana, taški, šešira, kaputa...Sve je to bilo izgubljeno u jednom danu. Vidio sam da tako neću ništa naći. On se sjeti da kažem što je u koferu bilo, pa će po sadržaju pokušati odrediti kofer, jer je u knjizi imao popis stvari. Sjetio sam se samo šestara i još nekih sitnica, on je rekao da bi i to moglo biti dosta za prepoznavanje, jer ne nose baš svi putnici šestar u koferu. I odvede me u skladište. Ono, na pet katova, po svim zidovima, police prepune svakakvih kofera. Tražio sam dugo i opazim ga, kofer s rupom od bicikla. Skladištar ga ponese u kancelariju i uz dva svoja kolege, koje je uzeo kao svjedoke, otvori kofer. U tom času iz kofera se oslobodi strašan smrad pokvarenih jaja. Ova dvojica, svjedoci, zaglaviše na uskim vratima, skladištar prosto izleti kroz prozor povraćajući, ja nisam stigao izaći, isповraćao sam se «na licu mjesta». Ovakvog otrova od smrada nisam kasnije nikad doživio. Kofer sam zatvorio, iznio van, jaja negdje vani bacio, opet zatvorio i došao Ivici i Luki, koji su se, zbog smrada, udaljili. Zezanju nije bilo kraja, a i mojoj smrdljivoj sreći što sam pronašao šestar. Taj smrad se mjesecima osjetio, usprkos pranju veša, a koferić i nisam mogao prati ni baciti.

Ova školska godina bila je najteža i najzahtjevnija. Direktor i profesori, kojih je sada bilo podosta, tražili su od nas da intenzivno učimo, ne bismo li nekako nadoknadili što nismo mogli naučiti u Korenici. Sada smo imali dobre uvjete, imali smo praktične vježbe višeput tjedno u velikoj radionici u podrumu zgrade, s puno raznih strojeva. Ipak, našli smo vremena otići na ples u auli škole, nismo više bili tako loše obučeni pa se nismo sramili djevojaka. Negdje prije zime našao sam sobu u gradu, dobio nekakvu stipendiju koja mi je pokrivala «sobarinu» i na proljeće sreo u gradu svog odgajatelja iz Vinkovaca. Obojica smo se iskreno obradovali susretu i on me pozvao da mogu stanovati u domu, gdje je u službi, u dijelu njegova stana, u – kraju hodnika. Ništa nije htio naplatiti, još mi je napravio zastor od stare plahte i zagradio moj krevet. Tako mi je ostala stipendija.

Diplomski ispit (1950.)

U velikom nam gradu se ništa posebno nije moglo događati, što bi se pamtilo. Tako je iz dana u dan došlo vrijeme završetka. Na diplomskom ispitu je bila, iz srpsko-hrvatskog jezika, zadana tema «Rad je stvorio čovjeka». Dva školska sata za predaju uratka. Jeziva tema, nitko nije pisao, samo smo vrtjeli olovkom i očima, pogledavali oko sebe, i tako skoro jedan sat. Sjetih se da sam nekad pročitao da je životinja instinktivno znala da obrok treba stići, zubima zaklati da bi se mogla hraniti. A čovjekoliki majmun koji se hranio mesom, a otkrio je da mu je lakše uloviti plijen komadom drveta, morao je još i razmišljati kako upotrijebiti to drvo, taj alat. A taj alat je postao i kamen, kojim je svoju ruku mogao produžiti i na daljinu ubiti svoj ulov. I to neprestano razmišljanje o poboljšanju svog alata mu je tokom evolucije razvilo mozak.

Takvo mudrovanje mi je donijelo odličnu ocjenu iz jezika. Ostao je stručni dio. Dobio sam zadatak: proračunati i konstruirati ručnu dizalicu za dizanje tereta od 1000 kilograma, na ručni pogon. Moj susjed u klupi je imao drugu temu, pa nisam trebao škiljiti na njegov postupak. Određeno nam je vrijeme od četiri školska sata, u komadu. Prisjećao sam se svih vježbi koje smo radili i u tom vremenu uspio riješiti zadatak. To je bilo sve.

Sutradan smo saznali rezultate. Obranio sam diplomski rad s odličnim uspjehom. E, sad mi, zbilja, nije nitko ravan! Dobio sam diplomu i želio sam odmah kući. Ispozdravljali smo se i isto popodne sam krenuo vlakom u Brod. Bio sam zajedno s Ivicom i Lukom. I oni su dobili diplome.

Hura! Gotovo je!

Svijet je bio moj. Bio sam se osjećao slobodno, prestale su razne obaveze za učenje, podučavanje slabijih kolega, pohađanja raznih seminara i tečaja koji su nam trebali poboljšati i učvrstiti ono malo znanja koje smo stekli. Veselili smo se, a o planovima i nismo razgovarali. Ta, kako se može o ozbiljnim stvarima u toj radosti slobode.

Za razliku od forsiranog načina života u školi, život na selu će biti odmor, makar se i tu radilo i na polju, i za kravama, i na livadama. Razmišljao sam što ću dalje. Na primjer - početi raditi u gradu, u tvornici. Ali, ostaje mi još vojska, od onog što se mora. Očekivao sam slijedećih tjedana poziv, ali nisam se time opterećivao.

Vojska

Uključio sam se u domaće obaveze u vrtu, polju, vinogradu. I jednog dana stiže poziv za vojsku! I na to sam bio spreman, pa to nisam teško primio. Jedino što mi je teško palo bilo je što sam se morao javiti na zbornu mjesto na igralištu u Brodu baš na dan Svete Uršule, kad moja rodbina u Grabarju ima kirvaj.

I, tako, potrpamo se nas više iz sela na upregnuta kola i krenemo put Broda. Kad smo prolazili kroz Grabarje, a ono veselje, ljudi, cure, snaše, sve svečano obučeno, nasred sela, ispod kapelice, igra se kolo, - a mi – u vojsku!

Prođosmo tetkinu kuću, naiđosmo na Mišinu kuću, a Miša, s prozora glasno dovikuje:

-Tonča, dooooođi mi na večeruuu!!

-Doću ja, pripremi pečeeneje! – doviknem, znajući da je to nemoguće. Kola klopoću na oštrom kamenu i mi im skrenusmo s vidika.

Na igralištu u Brodu se skupilo mnoštvo mladih. Miješao se žagor pripitih glasova i glasnog prozivanja preko više zvučnika. Ustrojavali su se redovi po dva, pa po četiri i otpremali s vodičima put željezničke stanice. I tako satima. Mnoštvo se smanjivalo sve dok u smiraj dana nije na zborištu ostalo nas par. S nama nisu znali kud bi, pa nas poslali kući, a pozvat će nas koji dan kasnije, rekoše.

- E, Miša, sad ćeš past na dupe! slatko sam pomislio i pohrlio u Grabarje. Prijevoza nije bilo, pa sam pružio i ubrzao korak.

U Grabarju zaprepaštenje! Miša ostao bez riječi.

- Pa, Miša, pozvao si me u goste!

Posjedoše me za stol, donesoše tanjure, razna jela i vino. Od priče mi se večera odužila. Kad, evo novog iznenađenja: na vratima se pojavila moja teta Luca. Kad me ugledala razveselila se i ukorila me:

- Tunja, Miši si došo u goste, a meni nisi! – a znala je da sam otišao u vojsku.

- Teta, Miša me pozvao u goste, a ti nisi!

Te večeri nam veselju nije bilo kraja.

I za dva dana dobih novi poziv i eto nas opet na igralištu, opet u mnoštvu. Miša je bio također pozvan. Nakon puno vremena krenusmo i naiđosmo se u Vinkovcima. Tad smo svi već bili podnapiti, dozivali se, galamili, teško nas je bilo postrojiti. Podoficiri su pregledavali naše vojničke sanduke, pokupili sav preostali alkohol i sasuli ga u ogromni otvoreni kotao u kom se kuhao – čaj.

Bio sam, napokon, prozvan. Mali stroj, desetinu, poveo je - desetar. Odmah smo htjeli uspostaviti prisan odnos, ali desetar je bio služben. Ne saznajući kamo nas vodi, ukrasmo se na vlak prema Zagrebu. Cijelim putem, kako naiđe koja poznata stanica, nagađamo ima li u blizini kakva kasarna, te nećemo li, možda, tu izaći. Već smo pojeli ono malo kruha i slanine, ili, što je tko imao, ali naš desetar nam ne daje nikakav znak.

Kad smo stigli u Zagreb, sišli smo. Veselili smo se – Zagreb je divno mjesto. I trapamo mi, umorni, po peronu, a naš desetar nas uvede u – drugi vlak! Iznenađeno smo se došaptavali, nastojeći proniknuti misli našeg desetara. Kad je vlak krenuo, zaključili smo da ide na zapad. To je moglo značiti više pravaca. A pravi je bio – Ljubljana. Zapravo Šent Vid, kraj Ljubljane. Kako smo stigli u kasnu noć, mrtvi umorni smo zaspali u tvrdim krevetima naše spavaonice.

Nezadovoljstvo

Kasarna u Šent Vidu je stara zgrada, ogromna, s dvije tisuće i pet stotina metara hodnika, kako su nas obavijestili kod upoznavanja. Tu je vojno učilište za oficire liječnike i rezervne oficire liječničke pomoćnike. A ja sam, sa srednjom školom, trebao biti rezervni oficir, liječnički pomoćnik! LIJEČNIČKI POMOĆNIK!!! Pa, tu je netko pogriješio! Ja sam završio tehničku školu STROJARSKOG smjera! Kako ja mogu biti liječnički pomoćnik?

Odmah su formirani razredi i profesori, sve vojna lica s visokim činovima, upoznali su nas sa svojim predmetima.

Nisam se mogao pomiriti da nakon što sam tri godine učio kako proračunati i konstruirati nekakvu jednostavan stroj, napravu ili alat, sada moram u godinu dana naučiti nešto posve novo, nešto što me čini odgovornim za zdravlje i život podređenih vojnika, ako, nedajbože, dođe do rata ili neke druge nevolje. Jer, shvatio sam, kroz ovo školovanje ja moram biti siguran kako ću postupati kod otvorenih rana, prijeloma kostiju, davanja lijekova, bolesti i kod sto drugih prilika ili neprilika.

Svoje se zebnje nisam usudio iskazati sve dok nisam upoznao drugove, koje su mučili isti problemi. Skupilo nas se oko desetak. Bila su tu dva pravnik, jedan svećenik, trojica inženjera i tehničara, i još nekoliko, ali svi sa srednjom ili visokom školom. I odlučimo, nakon tridesetak dana, da se javimo na raport i izrazimo svoje želje.

Dok smo čekali da budemo pozvani na raport, život u kasarni je tekao svojim tokom. Nastava je tekla svakodnevno u učionicama i laboratorijima. Pješadijske nastave smo imali malo.. Kad kiša pada, nije bilo pješadijske obuke na kasarnskom krugu. U grad još nismo smjeli izlaziti. U kasarni smo imali kino, pa nam to nije teško padalo. Na život smo se već privikli, ali ne i na medicinsku nastavu.

Kad smo pozvani na raport izjasnili smo se da želimo učiti nešto što nam je bliže školovanju. Nakon par dana pozvani smo, postrojani, te otpremljeni s novim desetarom.

Našem veselju nije bilo kraja. Nismo ga baš iskazivali pred desetarom, ali, bilo nam je svejedno kamo ćemo, samo da ne slušamo medicinu, što nam je paralo uši.

U Ljubljani smo sjeli na vlak, a kad je krenuo, vidjeli smo da ide na istok. Znači, bliže našim krajevima. U Zagrebu smo, stvarno, sišli, ali i ušli u drugi vlak. Desetar ozbiljan, tajanstven, ne razgovara, samo prati pogledom. Otkrili smo ubrzo da se vozimo dalje na istok. Stanice prolaze, mi ne izlazimo. Pojeli smo već sve što smo dobili na put, ali ne smijemo van po vodu, ne da desetar. Kad smo bili u Brodu, napregnuto sam slušao hoće li pasti komanda za izlaz. Ali, ne! Ni u Vinkovcima! Tek u Beogradu. Pa i Beograd je lijep grad, upoznat ćemo ga. No, opet smo ušli u neki lokalni vlak! Kud sad? Već se smračilo, bilo je oblačno, vani se nije ništa vidjelo. U neko doba noći napuštamo vlak. Uspijevamo

pročitati začađeni natpis s imenom stanice: Gornji Milanovac. Krenemo pješke. Hodali smo blatnom cestom, preumorni, vukući svoje drvene sanduke, više od sata, kad u svitanje ugledasmo na livadama žicom opasanu veliku površinu s nekoliko velikih niskih baraka. Nigdje naselja.

Desetar nas provede kroz stražu na ulazu i tu smo stajali i stajali i nismo smjeli sjesti na sanduke, koje nismo imali gdje staviti nego u blato. Pokušavali smo shvatiti gdje smo to. Kud oko seže, unutar ograđenog prostora, trave više nema, ugažena je, stvoreno je duboko blato, i u tom blatu na nekoliko ukriženih letava položeno je oko dvadeset metara duga vodovodna cijev s puno rupa s donje strane cijevi, kroz koje curi tanak mlaz vode. Na tom mjestu se svako jutro umiva i cijelog dana pije vodu i pere porcije za jelo oko šest stotina vojnika, koliko smo kasnije čuli da ih ima.

Približavao nam se neki niski desetar i poveo nas do jedne od baraka. Oko barake staza od prljave cigle, široka oko pola metra, iza toga odmah blato. Postrojio nas je u blato, a on je stao na tu stazu. Nije dozvoljavao nikakva pitanja, mi smo bili ti koji moraju samo slušati i izvršavati naređenja. Govorio je lokalnim naglaskom, slina mu je bila u kutovima usana, a uspješno je uprskao svojom slinom svakog pred kim se našao. Volio je približiti se na pola metra, dovoljno blizu da te ispljuje po cijelom licu.

Zahtijevao je da cipele za jutarnju smotru budu posve čiste i namazane nekom žutom mašću, i don sa strane. Na uniformi se nije smjelo zapaziti blato. Očišćene porcije nisu smjele biti masne poslije pranja, - svojim je prstima sam to provjeravao. Vojnici su svoje porcije prali blatom i ispirali vodom. Vidjevši to, i mi smo. Na ručak su svi morali doći u čistim cipelama i odori. I na zboru pred spavanje su svi morali biti čistih cipela i odore. I kod svakog postrojavanja cipele su morale biti čiste. To, što to nije bilo moguće postići, desetara se nije ticalo. Svi smo zbog toga bili puno puta kažnjavani «čišćenjem» kruga ili požarstvom.

Spavalo je po dva vojnika na krevetu. Kad se dva kreveta na kat spoje, gore spavaju četiri i dolje četiri. Ja sam imao nesreću da sam, kao novi, morao spavati gore kao peti, na sastavu kreveta. Spavalo se na boku, jer inače ne možemo stati. Svako malo nažuljam rebra na okvir kreveta, pa moram razbuditi ostalu četvoricu da se možemo okrenuti. Do jutra tako puno puta.

Odmah sam shvatio da je ovo kažnjenički vojni logor, podoficiri i oficiri ovdje su po kazni. Sistematsko mučenje vojnika nemogućim zahtjevima je uzrokovalo da su dvojica iz moje skupine zbog psihičkog oboljenja otpušteni kućama. Čuli smo da je bilo još takvih slučajeva. Među nama se provlačila tiha strava. U tri tjedna boravka shvatili smo da ne možemo očekivati ništa dobro.

Jednom su postrojili našu grupu i priključili još neke vojnike, te nas, iznenada, s našim sanducima, s jednim desetarom otpremili iz logora. Nismo mogli vjerovati! Nismo znali zašto. Nekako nam je desetar otkrio da zbog toga što smo svi završili nekakve škole, tu ne spadamo. Tu je samo neuka mladež, sirotinja, oni mogu svašta podnijeti, školovanima je to teško. Zaključili smo da nisu htjeli odgovarati za nas. Izgleda da je ovaj desetar također bio sretan što se, bar na kraće vrijeme, izvukao iz tog gliba.

Sad nam je zaista bilo svejedno kamo nas vodi. U Beogradu nismo ostali. Nije važno! U Vinkovcima isto. Nije važno! Ni u Brodu. Ma, nije važno! Sitne željezničke stanice više nismo ni pratili. U Zagrebu nas nije iznenadilo što nismo odvedeni u neku kasarnu, nego smo odvedeni u neki drugi vlak. Ma, nigdje ne može biti onako očajno kao u Gornjem Milanovcu!

Sišli smo u Ljubljani. Krasno! Bilo gdje! U gradu i okolo bilo je šest kasarni. Sjeli smo na tramvaj. Čuj, to mi je veoma poznato! Neće valjda!? Ma, da, hoće!!! Šent Vid!!! Nevjerojatno!

Čekaj, pa mi smo to kažnjeni zbog toga što smo tražili nešto mimo plana vojske! Pa, da! Ne može vojska udovoljavati svakom po željama, jer kad bi svatko tražio neku olakšicu, to ne bi bila vojska! Očarani velikom kasarnom u Šent Vidu, lijepim vrtom okolo zgrade, stazama, velikim stablima, sitnim grmovima, - svime što ranije nismo zamijetili, nismo mogli kriti oduševljenje. A tek kad sam ušao u spavaonicu – moj krevet me je čekao prazan! Pa, što je ovo! Komandant je, znači, znao da ću se, da ćemo se, vratiti. Znači, namjerno su nas poslali tamo da nas opamete, a ne kazne, da shvatimo da je ovo ovdje za nas dobro, podnošljivo i potrebno.

Pouka

Zaostatke u nastavi smo za mjesec dana stigli uz pomoć naprednijih učenika; ta, bili smo zaista učenici. Više mi nije bilo teško pamtiti latinska imena dijelova ljudskog tijela, tim prije, jer sam još u gimnaziji učio latinski. Sjedala mi je i ratna kirurgija, prva pomoć, učenje o djelovanju i primjeni lijekova bilo mi je čak simpatično, jer sam to učio i zbog osobne koristi. Teže su mi išle strategija čete u napadu, procjena situacije prije bitke. Uz više truda i to sam uspio.

Kasnije sam i uživao kad sam dobro svladao neku materiju pa dobio pohvalu. Malo po malo sam se u razredu istakao po znanju. Dobio sam zaduženje da pomognem trojici kojima je to učenje teško išlo. To mi je bio velik teret, jer ako i jedan od njih ne položi sve predmete, meni ne će biti dozvoljen završetak škole i služiti ću još šest mjeseci kao običan vojnik! A bili su zaista teški. Jedan je bio učitelj, iz Bosne, s latinskim se nije u školi sreo, pa neko latinsko ime nekog dijela tijela, naročito ako se sastojalo od dvije, ili, nedajbože, tri riječi, - nikako nije mogao sročiti.

A nisu ni imali volje. Očekivali su da će svakako morati služiti još šest mjeseci, ako ne završe školu, pa zašto da lome jezik i pamet. Nastojao sam biti uvjerljiv hrabreći ih da ustraju, jer da mogu sve postići ako to hoće. I tu su me izazvali.

- E, kad je to lako, daj nam ti to pokaži kako se to može! – kaže jedan, a ostala dvojica ga, kao po dogovoru, podržase.

- Kako to mislite? – zatečen zapitam.

- Pa, tako! Jel' ti pušiš?

- Da! – potvrdim, i pomislim na zalihu od osam stotina cigareta «Sutjeska», koju sam držao u sanduku, a trošio sam ih po četrdesetak dnevno.

- E, pa ti nama sad kaži da ne'š više pušiti! A?

Što sad! Radilo se o šest mjeseci produžetka služenja roka! A moglo je biti, ako se odlučim na prekid i prekinem s pušenjem, da će oni nastaviti po svojem. Ništa mi nije drugo preostalo, pristao sam!

Naš zajednički rad je ipak urodio plodom. Dečki su položili razred, bili su sretni što sam im pomogao skratiti vojsku za šest mjeseci, a i ja sam bio sretan što sam završio učilište s odličnim uspjehom, treći po rangu, među blizu tri stotine učenika. Ah, da! I što sam prestao pušiti!!! (Četiri mjeseca sam svake noći sanjao da pušim, i bi mi u snu žao, ali kad sam se probudio, bio sam sretan da je to bio samo san!)

I eto ti sad! Naučio sam da nije svako zlo za zlo i da se iz svake prilike može izvući nešto korisno. To saznanje me kasnije uvijek pratilo i lakše sam podnosio nedaće koje su me snalazile u životu. I sada sam zaista mogao biti samostalan, ne ovisiti o uzdržavanju, stipendiji, džeparcu. Mogao sam naći posao u struci, pokazati koliko sam naučio. Želio sam

doživjeti da nešto što stvaram nije samo vježba, već nešto potrebno nekome. Bio sam poletan i radostan.

U to vrijeme na selu nije bilo nimalo sjajno. Seljaci, osiromašeni ratom, ostali su bez marve, konjskih zaprega jedva da je bilo, teško su se snalazili da prehrane sebe i djecu, a silom su gurani u seljačku zadrugu. Otpor je bio golem, trebali su svu zemlju prenijeti gruntovno na zadrugu a nitko to nije želio. Komunisti su pravili velik pritisak iz svih pravaca na seljake, njihovu djecu, na njihove žene. Prijetili su sudom i zatvorom, konfiskacijom, ako ne uđu u zadrugu.

Moje prvo zaposlenje

Zaposlio sam se u Tvornici vagona u konstrukcionom birou. Desetak velikih crtačih tabli smješteno s isto toliko radnih stolova bilo je poslano uz prozore s obje strane prostorije. Kroz sitnije poslove smo se upoznavali s organizacijom posla, radionicama, poslovođama i radnicima. Šef mi je davao sve složenije poslove i kad je vidio da se brzo uklapam dobivao sam i poslove u kojima sam se mogao samostalno izraziti.

Prve godine sam dobio smještaj u «Benčevičevoj palači». Tu veliku betonsku zgradu pred rat je počeo graditi najbogatiji trgovac u Bodu, Benčević, i namjeravao sagraditi hotel. Na zgradu se naslanjala ogromna polukružna dvorana a njen krov je činila velika otvorena terasa. Vidi se da je to trebala biti staklena dvorana. Zbog ratnih prilika zgrada je stajala gola, nedovršena. Kasnije je bila djelomično uređena, samo sobe na katovima, stanovali smo u tim sobama, a klozet i umivanje u prizemlju. Prvih mjeseci mojeg zaposlenja je bilo ljeto i jesen, naša glavna prehrana su bili masni kruh i paradajzi. U to vrijeme nismo mogli financijski podržati bolju prehranu. No, kasnije se to popravilo. S kućom u Podcrkavlju nisam mogao računati ni za boravak ni za prehranu, jer mama ni sama nije imala za sestru i sebe, a prelaziti pješke oko dvadeset kilometara dnevno na posao i s posla nisam više morao prihvatiti.

U početku mog «službovanja» jednog dana me pozove komercijalni direktor u kancelariju. Zaprepastio sam se, pa nema desetak dana da sam počeo raditi! Što ja imam s njim?! Pomislim, sa zebnjom, da je moja tajna provaljena i da sam sada gotov. Ako se saznalo da sam bježao pred Partizanima, nema mi spasa, a najblaže što mi se može desiti je izbacivanje s posla (otkaz je fina riječ!). Ali, opet se hrabrim, što s tim ima komercijalni direktor! Prije bi zbog toga došao po mene sekretar Partije s policijom, ili, pak, sama policija. Bojažljivo uđem u kancelariju s velikim stolom i puno kožnih fotelja, a direktor iza stola digne glavu pa će ljutito:

-Što tvoja mater pravi probleme u selu?

Nisam znao da mama pravi probleme u selu, znao sam samo da joj hoće uzeti zemlju, kao i drugima, ali sam šutio, nisam se usudio išta reći.

-Imaš zadatak od Partije da je uvjeriš da uđe u zadrugu, jer ćemo joj uzeti i kuću i zemlju, a izvan zadruge ne će imati što jesti, krepac će! – izdirao se. Komercijalni direktor!!!

Tako je Partija vršila pritisak i na ostale, po svim mogućim linijama. Majka je morala ući i kad se tijekom slijedećih godina zadruga raspala, kao i u cijeloj zemlji, jer su komunisti uvidjeli da su prekardašili sa siromašenjem sela, zadržala je kuću, a veći dio njiva je izgubila, jer su promućurni susjedi pokupovali tu zemlju od zadruge dok se raspadala. To sam osobno provjerio u gruntovnici u Brodu.

Početak samostalnog života

I tako sam počeo samostalan život u osnovnom siromaštvu – imao sam gdje spavati i što jesti i to sam mogao sam plaćati. Novca nije dostajalo da pomazem majci i sestri, ali me je tješilo da im nisam dalje bio na teret. To stanje je duže potrajalo, a i majka se s djedom snalazila pa ni oni nisu bili gladni.

U konstrukcionom birou sam bio novak, puno sam naučio od starijih, pokazivao sam veliku radoznalost i brzo savladavao praktično znanje u konstrukcijama strojnih uređaja. Doživljavao sam lijepe trenutke kad sam u radionicama pratio realizaciju svojih zamisli i rješenja, objašnjavao i pomagao majstoru i radnicima kako sam što zamislio i kako sve to treba raditi. I oni su me koječemu naučili što ni u školi ni u birou nisam mogao naučiti. Zadaci od šefa su bili sve zahtjevniji, a ja sam uspijevaao svaki riješiti. Time sam stekao samopouzdanje i bez straha sam se upuštao u rješavanje složenih konstrukcija.

Jednom smo radili rekonstrukciju mađarske parne pružne dizalice, a ja sam dobio dvanaest metarski krak za proračun dužina svih profila. Dugo je trajalo, ali nije bilo teško. Teško je bilo drugo – po originalnim crtežima izrađeni su konični zupčanici s unutarnjim i vanjskim ozubljenjem, koji se nisu mogli spariti, nešto je smetalo, ali se ništa nije vidjelo, jer kad se sklop složi sve je zatvoreno. Valjalo je crtanjem to ustanoviti. Sam nisam znao kako riješiti problem i nitko mi nije znao reći. I ideja je došla iznenada. Kad sam utvrdio koji dio tijela jednog zupčanika smeta i koliko ga treba odstraniti, nisu mi kolege dali za pravo. A tehnički direktor, kojem nisam znao objasniti po kojem pravilu sam nacrtao kinematiku, jer sam radio izvan pravila, dade napraviti što sam tražio. I sklop se poslije dorade dao složiti. Tu su mi još više narasla krila i od tada sam dobivao sve složenije poslove.

Tada tvornički restoran još nije postojao. Nedjeljom sam odlazio na selo. Da vidim svoje. Ponio bih u Brod kanticu kiselog kupusa, tri litre, stavio u stol u ladicu i svakog odmora uz malo kruha jeo kao užinu. Čekao sam da svi ili većina izađu, jer je otvaranje moje kantice stvaralo gadan smrad kiselog kupusa. Meni je to bio miomiris i svaki dan sam se toga mogao najesti, sve dok je trajalo kupusa. Jednom mi je za vrijeme pauze došao Stanko D. i požalio se na svoju užinu i ponudio da se zamijenimo. Rekao sam mu da mu nemam ponuditi ništa osim kupusa, a on mi na stol ostavi zamotuljak i napuni svoju šalicu kupusom te ode za stol. Otvorim smotak, a ono kao dlan komad mirisne šunke. Kad sam ga pitao da li mu je žao što se mijenjao, veli da mu se na šunku već povraća. Trampu smo napravili još koji put.

Često se išlo na službeni put. Bio je običaj na terenu snimiti kakav pogon, pa ga kasnije u birou rekonstruirati i napraviti nešto bolje. Tu se je pokazalo stečeno znanje, gdje smo na jednom problemu radili kao grupa. jedan inženjer i tri do pet tehničara. Nebrojeno je bilo takvih akcija.

I tako je tekao život paralelno s radom u tvornici. Svijet je poslije rata izgledao pitomije, jer smo imali posao od kog se ipak moglo živjeti. Ništa nije izgledalo nesavladivo. Nismo bili svjesni koliko stvari nismo znali ni poznavali, pa nam nisu nedostajale. I bili smo zadovoljni.

Za kraj

Tako izgledaju sličice mog puta do samostalnosti u životu. Ni jedna nije izmišljena, a puno njih je zaboravljeno. Opisani događaji nisu u točnom vremenskom slijedu i ovakvi su se zadržali u izbljedjelom sjećanju. Dijalozi su napisani prema smislu događaja, jer se rijetko kojeg mogu doslovno sjetiti. Jedan takav dijalog kojeg se dobro sjećam bio je izrečen kad je naš kolega iz škole, Nikša, došao profesoru Marinoviću, u Tehničkoj školi u Titovoj Korenici, i molio ga:

-Druže profesore, molim vas jedan stari cilindar, - jer je cilindar petrolejke razbio .

-Ma, bogati, Nikša, gdje si ti vidio stari cilindar? Ili je čitav ili razbijen! – ukorio ga je profesor.